

ΤΕΙ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΛΑΪΚΗΣ & ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

ΑΔΙΚΙΑ

ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ ΣΤΗ
ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΣΤΙΧΟΥΡΓΙΑ:
ΕΥΤΥΧΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΛΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ

ΔΕΡΒΙΣΗ ΘΕΑΝΩ
ΑΜΦ 994

ΥΠΟ ΤΗΝ ΕΠΟΠΤΙΑ ΤΗΣ

Κ. ΖΟΥΜΠΟΥΛΗ ΜΑΡΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	4
Συνοπτικό χρονικό του 20ού αιώνα.....	7
Δυο ζωές. Βιογραφική αναφορά.....	23
Το θέμα της ξενιτιάς	
<i>α. Το ιστορικό πλαίσιο</i>	32
<i>β. Το λογοτεχνικό πλαίσιο</i>	41
Το θέμα της φτώχειας	
<i>α. Το ιστορικό πλαίσιο</i>	52
<i>β. Το λογοτεχνικό πλαίσιο</i>	58
Η αδικία. Μια διαχρονική θεματική.....	75
Επίλογος.....	81
Βιβλιογραφία.....	83
Παράρτημα.....	85

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η επιλογή του θέματος της παρούσας εργασίας προέκυψε μετά από πολλές συζητήσεις με συναδέλφους και καθηγητές μου στο Τμήμα Λαϊκής & Παραδοσιακής Μουσικής, αλλά και μετά από πολλή ενδοσκόπηση, που με ώθησε προς συγκεκριμένα θεωρητικά ζητήματα: η φύση της μουσικής δεν περιορίζεται μόνο σε ένα σύνολο φθόγγων που παίζονται σε ένα συγκεκριμένο ρυθμό, αλλά αποτελεί ένα συνολικό κοινωνικό φαινόμενο. Η ιστορία, η εθνολογία, η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία, προσφέρουν πολύτιμα εργαλεία για την παρατήρηση και την κριτική. Στην εργασία μου προσπάθησα να τα αξιοποιήσω για να διαχειριστώ τους στίχους δυο γυναικών δημιουργών κι ελπίζω να κατάφερα να αποδείξω πως η περιγραφή ακόμα κι ενός απλού στίχου ανακαλεί όλα τα παραπάνω εργαλεία.

Η επιλογή των δύο στιχουργών ξεκινάει από τις προσωπικές μου προτιμήσεις, αλλά υποστηρίζει την θεώρηση του λαϊκού τραγουδιού σε μια διαχρονική προοπτική. Στόχος της, όπως και στόχος κάθε πτυχιακής εργασίας, δεν είναι η πρωτότυπη γνώση, αλλά το να διαχειριστώ τα εργαλεία που μου δόθηκαν από τις σπουδές μου ώστε να πραγματοποιήσω μια δική μου έρευνα.

Για την επίτευξη της έρευνας αυτής θα ήθελα να ευχαριστήσω τους υπαλλήλους της Βιβλιοθήκης των ΤΕΙ Ηπείρου στην Άρτα, τους υπαλλήλους της Βιβλιοθήκης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου και της Βιβλιοθήκης του Δήμου Πέλλας για την βοήθεια τους. Επίσης θέλω να ευχαριστήσω τους υπαλλήλους του Αρχείου Μουσικής του ΤΕΙ Ηπείρου στην Άρτα. Για την σημαντική τους βοήθεια και την κατεύθυνση που μου παρείχαν ώστε να συλλέξω το μουσικολογικό υλικό μου θέλω να ευχαριστήσω τους κ. κ. Λυκουρόπουλο και Μυζάλη από την ΑΕΠΠ. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην κ. Λίνα Νικολακοπούλου, για την αποδοχή της και την υποστήριξή της, αλλά και τον ενθουσιασμό της, που μου έδωσε θάρρος για να συνεχίσω. Σημαντική ήταν η βοήθεια του κ. Ηλία Σκουλίδα, για την διαμόρφωση της βιβλιογραφίας μου, αλλά και του κ. Γιώργου Κοκκώνη για την βοήθεια στη διατύπωση του θέματος και της υπόθεσης εργασίας. Για τις ατέλειωτες συζητήσεις μας και την υποστήριξή του θέλω να ευχαριστήσω τον κ. Βασίλη Μωλιανίτη. Τέλος τη σημαντικότερη βοήθεια μου παρείχε η επόπτριά μου κ. Μαρία Ζουμπούλη. Η βοήθειά της στην διεξαγωγή αυτής της εργασίας ήταν απαραίτητη, χωρίς να ξεχνώ τις παντός τύπου συμβουλές της, που θα θυμάμαι πάντα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή αφορά τη μελέτη και τη σύγκριση του έργου δύο σπουδαίων στιχουργών γυναικών, της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου και της Λίνας Νικολακοπούλου. Στόχος και αντικείμενό της είναι να δείξει πως κάτω από εντελώς διαφορετικά βιώματα και ερεθίσματα, η αδικία αποτελεί μια διαχρονική θεματική της λαϊκής ποίησης.

Βασικό στοιχείο σύγκρισης είναι ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται η αδικία: στην περίπτωση της Παπαγιαννοπούλου, αυτό γίνεται μέσα από την μοιρολατρία, ανακαλώντας τον πόνο και τα βάσανα, ενώ στην περίπτωση της Νικολακοπούλου μέσα από την κοινωνική κριτική, που αντιτίθεται στη ρουτίνα, το κυνήγι της «επιτυχίας», την επιβολή προτύπων που στερούν την ελευθερία. Στο πέρασμα του χρόνου είναι εμφανές ότι οι αξίες και τα ιδανικά που τραγουδιούνται στη λαϊκή δημιουργία έχουν αλλάξει σημαντικά, ωστόσο το αίσθημα του δικαίου παραμένει θεμελιώδης συνιστώσα της λαϊκής κουλτούρας και η διεκδίκησή του παραμένει σταθερή και σθεναρή.

Ξεκινώντας την έρευνα, το πρώτο ζήτημα που με απασχόλησε ήταν η συγκέντρωση και κατηγοριοποίηση του στιχουργικού έργου των δύο δημιουργών. Συνολικά συγκέντρωσα 369 τραγούδια της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου, των οποίων οι θεματικές αφορούν τον έρωτα, την απελπισία τον πόνο και τη διαμαρτυρία, την ανταρσία, τη σύγχρονη του στιχουργού ζωή, τη φτώχεια, την μετανάστευση, τραγούδια που αφορούν τη φυλακή και τον θάνατο. Αντίστοιχα, συγκέντρωσα 385 τραγούδια της Λίνας Νικολακοπούλου, που αφορούν πρακτικά τις ίδιες θεματικές, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις. Προέκυψαν έτσι δύο πίνακες, που παρατίθενται στο Παράρτημα της παρούσας εργασίας. Καταγράφονται εκεί αλφαβητικά τα τραγούδια κατά τίτλο, ο συνθέτης, ο ερμηνευτής, ο ρυθμός του τραγουδιού, το έτος κυκλοφορίας του και η πηγή από την οποία άντλησα τις πληροφορίες μου γι' αυτό. Ιδιαίτερα σημαντική για την υπόθεση εργασίας μου ήταν η κατηγοριοποίηση ανάλογα με τη θεματολογία, η οποία συγκροτεί διακριτή στήλη.

Οι πίνακες αποτυπώνουν έτσι μια συνολική εικόνα για την θεματολογία που απασχολεί την κάθε στιχουργό, ανάλογα με την χρονική περίοδο. Μέσα από αυτήν την αποδελτίωση κατέστη προφανές ότι κεντρική θέση στο έργο τους έχουν οι δύο θεματικές τις οποίες επέλεξα τελικά να προσεγγίσω, η ξενιτιά και η φτώχεια. Μέσα από αυτές ανιχνεύτηκε η έννοια της αδικίας μέσα στα διακριτά κάθε φορά πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Κάθε καλλιτέχνης, συνειδητά ή ασυνειδήτα, έχει ένα ερμηνευτικό σχήμα για τον κόσμο, και προκειμένου να τον κατανοήσουμε πρέπει να εννοήσουμε αυτό που τον εμπνέει. Ως εκ τούτου, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να επισκοπήσουμε το ιστορικό πλαίσιο για να προσπαθήσουμε να συλλάβουμε την κάθε εποχή. Το πρόβλημα σε αυτό το επίπεδο είναι ο τεράστιος όγκος των γεγονότων και των στοιχείων που συγκεντρώνονται, αφού οι δυο στιχουργοί ζουν για μια από τις πιο γεμάτες από ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα περιόδους για την ελληνική πραγματικότητα.

Σημαντικό ήταν επίσης να φτιάξω ένα πορτρέτο για την καθεμία στιχουργό, δηλαδή μια βιογραφική αναφορά τοποθετημένη μέσα στο ιστορικό πλαίσιο. Η ζωή, τα βιώματα και οι καταβολές των δυο δυναμικών αυτών γυναικών ήταν απαραίτητα για να κατανοήσω τους λόγους που επέλεξαν να γράψουν τα συγκεκριμένα τραγούδια, κάτω από ποιες συνθήκες τα έγραψαν, γιατί είδαν την πραγματικότητα με αυτό τον τρόπο και ποια ερεθίσματα δημιούργησαν μέσα τους το συγκεκριμένο αίσθημα της αδικίας το οποίο θέλησαν να εκφράσουν. Όσο και αν φαίνεται απλό, το βιογραφικό κομμάτι είναι αυτό που μου δημιούργησε την μεγαλύτερη ανασφάλεια. Στην περίπτωση της Παπαγιαννοπούλου, η οποία ήταν μια πολύπλοκη προσωπικότητα, υπάρχει ο φόβος της υποκειμενικότητας και της ανακρίβειας, καθώς οι σχετικές πληροφορίες φτάνουν ως εμάς διαμέσου των προσώπων που έγραψαν για αυτήν κυρίως μετά το θάνατό της. Στην περίπτωση της Νικολακοπούλου, που είναι μια σύγχρονη στιχουργός σε πλήρη δράση, είναι δύσκολη η αποστασιοποίηση που προσφέρει η χρονική απόσταση. Η δημιουργός μπορεί να μην έχει την πολυτάραχη ζωή της Παπαγιαννοπούλου, αλλά ο βίος της δεν είναι εύκολα χαρτογραφήσιμος. Το θετικό είναι όμως ότι έχει έντονη δημόσια παρουσία και οι συνεντεύξεις της, αυτές που έχει δώσει κατά καιρούς, αλλά και αυτές που ευγενικά θέλησε να παραχωρήσει και σε μένα, διευκόλυναν την σκιαγράφηση του καλλιτεχνικού της προφίλ.

Οι δύο βιογραφίες αποτέλεσαν κλειδί για την επιλογή και την ανάλυση των δύο θεματικών που προαναφέρθηκαν. Η πρώτη εστιάζει στο ζήτημα της ξενιτιάς και συνεπώς και της μετανάστευσης. Η εισαγωγή στο ζήτημα αυτό επιβάλλει μια ιστορική αναδρομή του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα, που χαρακτηρίζει την διαχρονία, ξεκινώντας από το δημοτικό τραγούδι και φτάνοντας μέχρι σήμερα. Η ανάλυση των στίχων των δύο γυναικών, βάσει των προβλημάτων που θέτουν, των ευθυνών που αποδίδουν για το ζήτημα της μετανάστευσης, αλλά και τον αντίκτυπο τόσο στο κοινωνικό σύνολο όσο και στον οικογενειακό ιστό. Ανάλογα με την

κοινωνική μήτρα μέσα στην οποία εμπνεύστηκαν οι δύο στιχουργοί αποδίδεται και μια διαφορετική άποψη, που προσφέρεται για σύγκριση του πώς αντιμετώπισαν οι ίδιες αλλά και ολόκληρη η εποχή τους το θέμα. Η δεύτερη θεματική αφορά το ζήτημα της φτώχειας, πράγμα που επιβάλλει μια εισαγωγή εστιασμένη περισσότερο στο κοινωνικό πλαίσιο, παρά στο ιστορικό, όπως έχει περιγραφεί στην προηγούμενη ενότητα. Για την ανάλυση των στίχων χρειάστηκε πρώτα να αποσαφηνίσω κάποιες έννοιες κοινωνικού περιεχομένου, ιδίως αυτές που περιγράφουν το προφίλ των κατώτερων κοινωνικών ομάδων, συχνά δε των υποπρολεταρίων και της ψυχολογίας τους, που εκφράστηκε ιδιαίτερα έντονα μέσα από τους στίχους της Παπαγιαννοπούλου. Στο πεδίο αυτό είναι χαρακτηριστική η διαφορά με την Νικολακοπούλου, η οποία εκφράζει μια εντελώς διαφορετική κοινωνική κατάσταση, όπου το βασικό πρόβλημα δεν είναι βιοποριστικό, αλλά συναισθηματικό. Ωστόσο, μέσα από αυτή τη σύγκριση είναι εμφανές πως η φτώχεια της τσέπης και η φτώχεια των συναισθημάτων αποτελούν μια κοινή αφετηρία, ένα κοινό κίνητρο για να εκφραστεί το άδικο, αφού και στις δυο περιπτώσεις το αίσθημα που προκαλείται είναι η διαμαρτυρία και η αντίδραση.

Οι δύο θεματικές, ξενιτιά και φτώχεια, παρόλο που αντιμετωπίζονται διαφορετικά στο πέραςμα του χρόνου, μοιράζονται τελικώς μια κοινή προβληματική, απέναντι στην οποία η γυναικεία ευαισθησία δεν μένει αδιάφορη. Με δυναμισμό και οι δύο στιχουργοί εντοπίζουν το αίσθημα και το δίνουν μέσα από τους στίχους τους, πραγματοποιώντας την δική τους προσωπική ανταρσία και τη δική τους η καθεμιά επανάσταση.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ¹

Πάνω από μισός αιώνας χωρίζει τις δυο στιχουργούς στις οποίες εστιάζει η παρούσα εργασία. Από το γύρισμα του 20ου αιώνα μέχρι σήμερα, η Ελλάδα διατρέχει μια μακρά διαδρομή, πλούσια σε ιστορικά γεγονότα. Η παράθεσή τους στις επόμενες παραγράφους έχει στόχο να βοηθήσει στην κατανόηση του πλαισίου μέσα στο οποίο εντάσσονται η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου και η Λίνα Νικολακοπούλου, τόσο σε ό,τι αφορά τις τομές, όσο και σε ό,τι αφορά τις συνέχειες που διαγιγνώσκουμε στο έργο τους.

Η ιστορική αναδρομή στην Ελλάδα του τελευταίου αιώνα συνιστά ένα μεγάλο ταξίδι γεμάτο από γεγονότα, μιας και η περίοδος αυτή αναδιαμόρφωσε την ελληνική αλλά και την ευρωπαϊκή πραγματικότητα.

Ο 20^{ος} αιώνας βρίσκει την Ελλάδα σε ένα κλίμα εθνικού διχασμού, ο οποίος θα διατηρηθεί για καιρό. Τα κύρια αίτια του είναι πολιτικά, από τη μία οι υποστηρικτές του βασιλιά Κωνσταντίνου του Α΄ και από την άλλη οι υποστηρικτές του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, μάχονται για την πολιτική γραμμή της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αναλυτικότερα, ο Βενιζέλος είναι υποστηρικτής της Αντάντ, αφού η φιλελεύθερη πολιτική του τον συνδέει με τον πρωθυπουργό της Αγγλίας Λόουντ Τζωρτζ, οπότε είναι διατεθειμένος να στείλει

¹ Η ενότητα αυτή στηρίζεται στην βιβλιογραφία που ακολουθεί: Βασίλης Βαμβακάς - Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα τη δεκαετία του '80*, Το πέρασμα, Αθήνα. Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Κατάρτι, Αθήνα 1994, καθώς και το άρθρο της με τίτλο «Οι δρόμοι της μεγάλης φυγής» στο Βήμα της Κυριακής 19/12/1999. Γεώργιος Γρίβας Διγενής, *Απομνημονεύματα αγώνος ΕΟΚΑ 1955-59*, Αθήνα 1961. Γιώργος Καλπαδάκης, *Το Μακεδονικό ζήτημα 1962-1995*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002. Αντώνης Μουσίδης - Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στον 19^ο & 20^ο αιώνα, Εισαγωγή στην Ελληνική κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2010. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, καθώς και *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα 1850-1922*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων, η Ελλάδα και ο Ψυχρός πόλεμος, 1952-1967*, Πατάκη, Αθήνα 2009. Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Α΄ και Β΄ τόμος*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001. Richard Clogg, *Σύντομη ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993. Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος, Ο Ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

ελληνικό στρατό, αφήνοντας όμως την Ελλάδα εκτεθειμένη στις γειτονικές φιλοσυμμαχικές δυνάμεις, Τουρκία και Βουλγαρία. Από την άλλη πλευρά, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είναι φανερά υπέρ των συμμαχικών δυνάμεων: η εκπαίδευσή του στη Πρωσική Στρατιωτική Ακαδημία, ο γάμος του με την αδερφή του Κάιζερ Γουλιέλμου του Β' Σοφία και η συμμαχική στρατιωτική υπεροχή είναι σημαντικά αίτια του φιλογερμανισμού του. Η πολιτική κατάσταση που ακολουθεί είναι ασταθής. Ο Βενιζέλος προσπαθεί με κάθε τρόπο να βοηθήσει την Αντάντ, πρώτα με τις βλέψεις του στο πλευρό του Άγγλου Υπουργού Εξωτερικών Έντουαρντ Γκρέν κι έπειτα με την υποστήριξη των Ελλήνων στην εκστρατεία των Δαρδανελίων, χωρίς να καταφέρει να διατηρήσει πολιτική ισορροπία και σταθερότητα². Μια σειρά παραιτήσεων και εσωτερικών συγκρούσεων διαρκεί μέχρι την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου τον Ιούνιο του 1917 και την αντικατάστασή του από τον γιο του Αλέξανδρο.

Όλο αυτό το διάστημα κάθε φορά που η Ελλάδα βοηθά εξωτερικές δυνάμεις διεκδικεί ως αντάλλαγμα εδάφη στην Μικρά Ασία. Αλλά και η Ιταλία μετά τη συνθήκη του Λονδίνου το 1915 έχει βλέψεις προς την Ανατολή. Έτσι το Μάρτιο του 1919 ιταλικές δυνάμεις αποβιβάζονται στην Αττάλεια και δύο μήνες αργότερα ελληνικές δυνάμεις φτάνουν στη Σμύρνη. Η ελληνική αποβίβαση προκαλεί ελληνοτουρκική σύγκρουση, παρά την παρουσία του Έλληνα Υπατου Αρμοστή Αριστείδη Στεργιάδη, ο οποίος υποστηρίζει την ισότητα ανάμεσα στις δύο πλευρές. Η μουσουλμανική πλευρά καταγράφει απώλειες και το τουρκικό εθνικό αίσθημα αναβιώνει, με αποτέλεσμα τον Φεβρουάριο του 1920 ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ μαζί με τους Τούρκους εθνικιστές να διακηρύξουν την ανεξαρτησία τους από την κυβέρνηση. Οι Ιταλοί έρχονται σε άμεσο συμβιβασμό μαζί τους.

Στις 10 Αυγούστου του 1920 υπογράφεται η Συνθήκη των Σεβρών. Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή, η Σμύρνη και η ενδοχώρα της για 5 χρόνια θα ήταν μεν υπό τουρκική κυριαρχία, αλλά θα διοικούσαν από την Ελλάδα, ενώ στη συνέχεια θα μπορούσε να προσαρτηθεί σε αυτή. Η συνθήκη αυτή έκανε ιδιαίτερα περήφανους τους Βενιζελικούς, που θεωρούσαν πως πλησίαζαν στην υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Κι ενώ όλοι θεωρούσαν πως στις επερχόμενες εκλογές νικητής θα είναι ο Βενιζέλος, μετά τον θάνατο του βασιλιά Αλέξανδρου ο φιλελεύθερος πρωθυπουργός χάνει τις εκλογές και αυτοεξορίζεται απογοητευμένος. Ο λαός της χώρας μετά από τόσα χρόνια πολέμου και την έντονη ανάμειξη των εξωτερικών Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα είναι

² Βλ. Richard Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σελ. 160.

δυσανεστημένος. Έτσι το δημοψήφισμα για την παλινόρθωση του βασιλιά Κωνσταντίνου του Α΄ τον επαναφέρει, και το πολιτικό σκηνικό αλλάζει και πάλι. Η άφιξη του αποτέλεσε αφορμή για τις δυνάμεις της Αντάντ, που μέχρι τότε στήριζαν την Ελλάδα, να συνθηκολογήσουν με τον Κεμάλ και να αποσύρουν τα στρατεύματά τους από την Μικρά Ασία. Το ηθικό των Ελλήνων στρατιωτών έχει πέσει, ενώ επιβαρύνεται και από την αλλαγή των αξιωματικών από τον βασιλιά. Ποντάροντας στην συμπάθεια του Λούντ Τζωρτζ, τα ελληνικά στρατεύματα εξαπολύουν επίθεση υπό τη διοίκηση του βασιλιά και φτάνουν μέχρι το ποταμό Σαγγάριο, περίπου 40 μίλια έξω από την Άγκυρα. Εκεί όμως διαπιστώνουν την αδυναμία τους τόσο υλικά, αφού πλέον δεν έχουν τη βοήθεια των Δυνάμεων, αλλά και ηθικά. Έτσι οπισθοχωρούν στη σιδηροδρομική γραμμή του Αφιόν Καραχισάρ- Εσκή Σεχίρ. Ακολουθεί το Συνέδριο του Παρισιού, με τις προτάσεις του Καρζόν για συμβιβαστική ειρήνη και οργανωμένη αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από τη Μικρά Ασία, καθώς επίσης και για ανάθεση στην Κοινωνία των Εθνών της προστασίας των ελληνικών πληθυσμών. Στο μεταξύ, και ενώ οι Έλληνες ζητούν από τους συμμάχους να μουν στην Κωνσταντινούπολη, οι Τούρκοι απαιτούν άνευ όρων οπισθοχώρηση. Τελικά ο Κεμάλ αντεπιτίθεται κατά των Ελλήνων στο Αφιόν Καραχισάρ στις 26 Αυγούστου του 1922. Στις 8 Σεπτεμβρίου ο ελληνικός στρατός εκκενώνει τη Σμύρνη και την επόμενη κιάλας μέρα μπαίνει στη πόλη ο τουρκικός στρατός. Ενώ στην αρχή διατηρείται η τάξη, το βράδυ αρχίζουν οι φόντοι και οι λεηλασίες κατά των Ελλήνων. Ακολουθεί ακατάσχετη σφαγή Ελλήνων και Αρμενίων, όπου χάνονται 90.000 Χριστιανοί. Μια μεγάλη πυρκαγιά καταστρέφει την ελληνική, την αρμενική και τη φράγκικη συνοικία. Σε συνθήκες πανικού, περίπου 250.000 άτομα τρέχουν στις αποβάθρες για να γλιτώσουν από τη φωτιά, αλλά τα συμμαχικά πλοία διατηρούν την προμελετημένη τους ουδετερότητα. Με τα ελληνικά στρατεύματα να έχουν καταφύγει στα ελληνικά νησιά, ο πολιτισμός που ως τότε ανθούσε στην ανατολική πλευρά του Αιγαίου δεν έχει πλέον καμιά ελπίδα σωτηρίας.

Με τις τραγικές αυτές εξελίξεις, ο ελληνικός λαός εγκαταλείπει τη Μεγάλη Ιδέα και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος απομακρύνει την κυβέρνησή του. Σχηματίζεται επαναστατική επιτροπή από τους συνταγματάρχες Πλαστήρα και Γονατά και από τον πλοίαρχο Φωκά, ο δε βασιλιάς αντικαθίσταται από τον γιο του Γεώργιο. Προκειμένου να κατευνάσει τα πνεύματα, η νέα κυβέρνηση επιθυμεί να αποδώσει ευθύνες για την καταστροφή. Στη «Δίκη των έξι» στο Γουδί, καταδικάζονται σε θάνατο για εσχάτη προδοσία οι έξι από τους οχτώ κατηγορούμενοι, οι αξιωματικοί Γούναρης, Πρωτοπαπαδάκης, Στράτος, Μπαλτατζής, Θεοτόκης και Χατζηανέστης, που

εκτελούνται στις 28 Νοεμβρίου του 1922. Το γεγονός αυτό σοκάρει τόσο τον ελληνικό όσο και τον ευρωπαϊκό κόσμο. Πολλοί το χαρακτηρίζουν ως δικαστικό φόνο, ο Καζαντζάκης λέει πως ήταν μια πράξη εθνικού δέους.

Το οριστικό τέλος της Μεγάλης Ιδέας σηματοδοτείται τον Μάρτιο του 1923 από τη συνθήκη της Λωζάνης, οπότε τα σύνορα της Ελλάδας αποκτούν τη σημερινή τους μορφή. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1923 ο Βενιζέλος έχει συνθηκολογήσει με τον Τούρκο Ισμέτ Ινονού για την αναγκαστική ανταλλαγή Τούρκων πολιτών ορθόδοξου θρησκευματος, εγκατεστημένους σε τουρκικό έδαφος, με Έλληνες μουσουλμάνους εγκατεστημένους σε ελληνικό έδαφος, εξαιρουμένων των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης που εγκαταστάθηκαν εκεί πριν τον Οκτώβριο του 1918, των κατοίκων της Ίμβρου και της Τενέδου, καθώς επίσης και των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης. Ουσιαστικά 380.000 Μουσουλμάνοι ανταλλάχθηκαν με 1.200.000 Χριστιανούς. Αναλυτικότερα, ο αριθμός προσφύγων από την Σμύρνη, την Ιωνία και την Προποντίδα ανήλθε σε περίπου 600.000. Ακολούθησαν περίπου 250.000 Θράκες, 300.000 Πόντιοι και Μικρασιάτες, και τέλος 38.000 Κωνσταντινουπολίτες. Άλλοι στριμωγμένοι σε πλεούμενα και τρένα κι άλλοι σε караβάνια, καταφθάνουν κυρίως στην Αθήνα, τον Πειραιά και σε περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης.

Η αθρόα αυτή εισροή φέρνει μεγάλη φτώχεια και δυστυχία. Παρ' όλο που ομογενοποιείτο εσωτερικό της Ελλάδας, δημιουργεί πολλά άλλα προβλήματα. Οι πρόσφυγες πορεύονται με τις άσχημες εικόνες από την πατρίδα που χάσανε. Στην επαρχία γίνεται καταμερισμός των αγροτικών εδαφών ώστε να καλλιεργήσουν τη γη και να φτιάξουν νέους οικισμούς. Στην Αθήνα, κατακλύζουν αυλές, εκκλησίες, εξώστες θεάτρων αλλά και δημόσιους χώρους μιας πρωτεύουσας που θυμίζει χωριό. Δημιουργούνται οι πρώτοι προσφυγικοί καταυλισμοί στη Δραπετσώνα, την Καισαριανή, τους Ποδαράδες και την Κοκκινιά. Αν και η εγκατάστασή τους εκεί θεωρείται προσωρινή, και παρά τη μιζέρια και τη φτώχεια, ο τόπος σφύζει από ζωή χάρη στην τόσο διαφορετική τους κουλτούρα. Γνωστό είναι πως οι Μικρασιάτες έφεραν μαζί τους ένα σπουδαίο μουσικό κεφάλαιο. Σημαντικά ονόματα όπως ο Τούντας, ο Δραγάτσης, ο Σκαρβέλης, ο Διαμάντης, ο Περιστέρης, ο Παπάζογλου, ο Τομπούλης, ο Ασίκης και άλλοι γνωστοί συνθέτες και μουσικοί έφεραν μαζί τους ένα νέο ιδίωμα³.

³ Στάθης Δαμιανάκος, *Η κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Πλέθρον, Αθήνα 2001, κεφ. 3, σελ. 155.

Σημαντική ήταν η επιρροή των προσφύγων και στο δημοψήφισμα που κατέργησε τη μοναρχία και εδραίωσε τη δημοκρατία. Η κατάσταση που βρήκαν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από έντονες ταξικές αντιθέσεις που δημιούργησε η μισθωτή εργασία, η οποία εισχώρησε σε όλους τους τομείς (γεωργία-τσιφλίκια, τράπεζες, βιομηχανία, κλωστοϋφαντουργεία, ναυπηγεία). Οι πρόσφυγες απορροφώνται σε τέτοιες θέσεις εργασίας, άλλοι επιδίδονται στο εμπόριο, το οποίο κατέχουν, άλλοι πάλι ενισχύουν τον εφεδρικό στρατό και επηρεάζουν θετικά την παγίωση της βιομηχανικής φυσιογνωμίας της χώρας⁴.

Τα προβλήματα όμως στην παραγωγή, λόγω της έλλειψης πρώτων υλών και του ξεπερασμένου μηχανολογικού εξοπλισμού, δεν επιτρέπουν στην Ελλάδα να αναπτυχθεί και η οικονομία παραμένει συνεχώς ασταθής. Ο ρόλος των προσφύγων την εποχή εκείνη είναι κυρίως αυτός του εφεδρικού εργάτη. Τότε οργανώνονται οι πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις (1923). Στην οικονομική κρίση της Ελλάδας ως λύση παρουσιάζονται τα δάνεια, τα οποία θα διατηρούσαν την Ελλάδα σε καλή οικονομική, πολιτική αλλά και κοινωνική θέση. Ως προκαταβολή για τη διατήρηση της τάξεως κατά την άφιξη των προσφύγων η Ελλάδα λαμβάνει 12.300.00 λίρες. Τα οικονομικά προβλήματα όμως δεν λύθηκαν. Η αποδοχή του δανείου σημαίνει ότι αποδέχονται πλέον οι Έλληνες την εξάρτησή τους από τις ξένες δυνάμεις.

Η αλλαγή των συνόρων είναι άλλος ένας παράγοντας που επηρεάζει αρκετές περιοχές της επαρχίας, αφού τις απέκοψε από πόλεις με τις οποίες είχαν εμπορικές συναλλαγές και που τώρα βρίσκονται εκτός συνόρων. Η κατάσταση στη γεωργία είναι επίσης δραματική, δύσκολα είναι τα πράγματα και στη βιομηχανία και πολλές τράπεζες κλείνουν. Για όλα αυτά είναι σημαντική η επιρροή του μεγάλου κραχ της Αμερικής (1929)⁵.

Όπως είναι φυσικό, η κρίση δεν περιορίζεται μόνο στο οικονομικό επίπεδο, αλλά περνά και στο πολιτικό, όπου οι κυβερνήσεις διαδέχονται η μία την άλλη, και ο Βενιζέλος αγωνίζεται να διορθώσει τις διπλωματικές σχέσεις με τις γειτονικές χώρες. Παρά τα μέτρα της κυβέρνησής του, κρίση στην οικονομία οδηγεί το 1931 σε αδυναμία εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους και υποτίμηση της δραχμής. Την υποτίμηση

⁴ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Οι πρόσφυγες και η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Τόμος Β', Μέρος 1ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σελ. 20-26.

⁵ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η διεθνής οικονομική κρίση και τα ενδογενή προβλήματα της ελληνικής οικονομίας», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Τόμος Β', Μέρος 1ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σελ. 43-45.

ακολουθεί η πτώχευση του Δημοσίου, που παρασέρνει και πολλές επιχειρήσεις. Στόχος πλέον είναι η αυτάρκεια. Μετά το 1932 αρχίζει η παραγωγή δημητριακών και η εξαγωγή καπνού στη Γερμανία, αλλά και κάποια πρώτα καλά βήματα στη ναυτιλία. Το 1934 όμως η αξία των εξαγωγών πέφτει στα μισά, αφού πλέον η διεθνής οικονομική κρίση έχει χτυπήσει για καλά την Ευρώπη, κι έτσι μειώνεται το συνάλλαγμα και η ναυτιλία. Από το 1933, τα 2/3 των κρατικών δανείων χρησιμοποιούνται για να αποπληρωθούν οι τόκοι των δανείων για την αποκατάσταση της οικονομίας των προσφύγων. Ο Βενιζέλος χάνει τις εκλογές και ο εθνικός διχασμός έχει ξανά ξυπνήσει μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα του Πλαστήρα. Οι δυο τους αυτοεξορίζονται στη Γαλλία και, μετά την σύντομη κυβέρνηση του Δεμερτζή το 1936, ο Βασιλιάς διορίζει πρωθυπουργό τον Μεταξά. Λίγο μετά το θάνατο του Δεμερτζή πεθαίνει ο Βενιζέλος, ο Παπαναστασίου, ο στρατηγός Κονδύλης και οι δύο πρόεδροι της Δημοκρατίας, Κουντουριώτης και Ζαΐμης. Η Ελλάδα, πλέον ορφανή από πολιτικούς, με ένα εργατικό κίνημα σε αναβρασμό θα σημαδευτεί από την ημερομηνία της 4^{ης} Αυγούστου, όταν ο Βασιλιάς θα δεχθεί την πρόταση του Μεταξά για αναστολή κάποιων άρθρων του Συντάγματος. Τότε εργάτες επιστρατεύονται για τη λειτουργία των εργοστασίων, επιβάλλεται λογοκρισία στον Τύπο και η Βουλή τελεί υπό διάλυση.

Οι συνθήκες αυτές δεν μπορούσαν να μην επηρεάσουν την καλλιτεχνική ζωή. Τόσο το Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού του Μεταξά, όσο και ο Τύπος, επιβάλλουν λογοκρισία στο λαϊκό τραγούδι⁶, πράγμα που έχει επιπτώσεις τόσο στη θεματολογία όσο και στο λεξιλόγιο. Τα νέα πρόσωπα που εμφανίζονται ωστόσο (Τσιτσάνης, Χιώτης, Παπαϊωάννου, Χατζηχρήστος κ.α.), ορίζουν καλλιτεχνικά το τέλος της προπολεμικής περιόδου. Την εποχή 1938-40 το μικρασιατικό στοιχείο εκλείπει, κάποιοι από τους δημιουργούς έχουν πεθάνει ενώ άλλοι δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν στην νέα πραγματικότητα.

Κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης του Μεταξά γίνονται σημαντικά βήματα προς την υλοποίηση των βιομηχανικών και γενικότερα οικονομικών στόχων. Χαρίζονται τα αγροτικά χρέη, προωθείται η ανάπτυξη και η εκβιομηχάνιση, πράγμα που δικαιολογεί την λαϊκή ανοχή στο έλλειμμα δημοκρατίας. Για δέκα χρόνια ο Μεταξάς δεν συγκαλεί τη Βουλή, προκειμένου να αποφευχθεί η κατάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές, των οποίων οι πολιτικοί εκπρόσωποι εξορίζονται στα νησιά από τον Υπουργό Δημόσιας Τάξης Κώστα Μανιαδάκη. Κατά την εξορία τους οι αριστεροί

⁶ Βλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Η κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Πλέθρον, Αθήνα 2001, σελ.241.

δέχονται πολύ ταπεινωτική συμπεριφορά. Πιέζονται με τη βία να υπογράψουν σύμφωνο με το οποίο να αρνούνται το πολιτικό τους παρελθόν, καταγγέλλοντας τους συντρόφους τους.

Το ηγετικό κλίμα της Ελλάδας αντιγράφει εμφανώς τον σύγχρονό του ιταλικό φασισμό και Γερμανικό Ναζισμό. Ο ίδιος ο Μεταξάς αυτοανακηρύσσεται ο «πρώτος εργάτης» ή ο «πρώτος αγρότης» και αρέσκεται να αποκαλούν «Αρχηγό». Η Γερμανία τον στηρίζει, αγοράζοντας π.χ. το 1938 αγόρασε το 40% των Ελληνικών καπνών. Όμως ο τορπιλισμός του θωρηκτού «Έλλη» την ημέρα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Τήνο θα πυροδοτήσει τις ελληνοϊταλικές σχέσεις. Ο Μουσολίνι, αποβλέποντας σε μια συμμαχική μεσογειακή και βαλκανική πολιτική, στέλνει μέσω του πρεσβευτή του, την 28^η Οκτωβρίου του 1940 στις 3.00π.μ., ένα ταπεινωτικό τελεσίγραφο στον Μεταξά στο οποίο αγνοεί τα ελληνικά κυριαρχικά δικαιώματα. Είναι προφανές ότι θεωρεί πως ηθικά και υλικά η Ελλάδα δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει μια επικείμενη επίθεση. Όμως ο Μεταξάς απαντά «όχι» και αναθέτει στον στρατηγό Παπάγο να ανασυντάξει τον εθνικό στρατό. Εκεί εμποδίζεται η συμμετοχή των βενιζελικών αξιωματικών, οι οποίοι επιστρατεύονται τελικά από την British Special Operations Executive, σχηματίζοντας το δικό τους πολεμικό δίκτυο.

Στην πολεμική σύγκρουση που ακολουθεί, οι νίκες του ελληνικού στρατού (στις 22 Νοεμβρίου καταλαμβάνει την Κορυτσά, στις 6 Δεκεμβρίου τους Άγιους Σαράντα και στις 8 Δεκεμβρίου το Αργυρόκαστρο) είναι καταλυτικές για την πάλη ενάντια στον Άξονα, ο οποίος επεκτείνεται πλέον στα Βαλκάνια. Ωστόσο ο Μεταξάς για να μη προκαλέσει τον Χίτλερ αρνείται τη βοήθεια του Τσώρτσιλ, και τον Ιανουάριο του 1941 πεθαίνει. Ο νέος πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κορυζής μαζί με τον Βασιλιά Γεώργιο και τον στρατηγό Παπάγο συναντιούνται με Βρετανική αποστολή με στόχο την αντίσταση στη γερμανική απειλή. Το ηθικό του στρατού και ολόκληρου του ελληνικού λαού είναι πεσμένο, οι δυνάμεις που αντιστέκονται στη Μακεδονία είναι πλέον εξασθενημένες. Η αυτοκτονία του Κορυζή στις 18/4 θα κορυφώσει το δράμα. Σύντομα αντικαθίσταται από τον Εμμανουήλ Τσουδερό, η ηπειρωτική Ελλάδα όμως καταρρέει και η ελληνική κυβέρνηση αποσύρεται στην Κρήτη. Λειτουργεί εκεί μέχρι τις 20 Μαΐου, οπότε οι Γερμανοί καταλαμβάνουν την Κρήτη και αναγκάζεται να μεταφερθεί στην Αίγυπτο.

Τον Ιούνιο του 1941 η Ελλάδα βρίσκεται στην κατοχή των Γερμανών των Ιταλών και των Βούλγαρων. Οι Έλληνες προσπαθούν να επιβιώσουν κάτω από άθλιες συνθήκες, χιλιάδες άνθρωποι πεθαίνουν από την πείνα και την έλλειψη φαρμάκων. Οι Βούλγαροι εγκαθιστούν εποίκους στη Μακεδονία ενώ οι Γερμανοί καταστρέφουν

ολόκληρα χωριά. Το Ελληνοεβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης εξαφανίζεται ολοκληρωτικά, οι μαυραγορίτες εκμεταλλεύονται την εξαθλίωση των συμπατριωτών τους.

Η πρώτη οργανωμένη κίνηση αντιμετώπισης της κατάστασης έρχεται από την Αριστερά και είναι η δημιουργία του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ), το οποίο σύντομα απέκτησε παρακλάδια όπως το Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΕΑΜ), η Εθνική Αλληλεγγύη (ΕΑ) αλλά και η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΠΟΝ). Οι αντάρτες του Εθνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ) βγαίνουν στα βουνά το καλοκαίρι του 1942, με ηγετική μορφή τον Αθανάσιο Κλάρα, γνωστό ως Άρη Βελουχιώτη. Παράλληλα δημιουργούνται και οι μη κομμουνιστικές οργανώσεις, όπως ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ) και η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωσης (ΕΚΚΑ).

Οι αντάρτες, με τη βοήθεια των Βρετανών, συνεργάζονται με επιτυχία παρά τις μεταξύ τους αντιθέσεις, όπως την 25^η Νοεμβρίου του 1942 οπότε αποσπάσματα της ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ με την ομάδα Χάρλινγκ ανατινάζουν την γέφυρα του Γοργοποτάμου, αποκόβοντας έτσι μια πολύ σημαντική γραμμή ανεφοδιασμού των Γερμανών. Ωστόσο οι πολιτικές διαφορές τους είναι αγεφύρωτες. Τον Αύγουστο του 1943, αντιπροσωπεία ανταρτών συναντιέται στο Κάιρο με την ελληνική κυβέρνηση, τον Βασιλιά και τους Βρετανούς. Αιτούνται δημοψήφισμα για την αποκατάσταση της δημοκρατίας, και την ανάληψη τριών βασικά υπουργείων, Εσωτερικών, Στρατιωτικών και Δικαιοσύνης. Οι Βρετανοί αντιδρούν αρνητικά και στέλνουν τους αντάρτες πίσω στην Ελλάδα, δημιουργώντας κλίμα εθνικού διχασμού. Περιορίζουν τον ΕΔΕΣ στην Ήπειρο με τη συνθήκη της Πλάκας, που υπογράφεται τον Φεβρουάριο του 1944, όμως το ΕΑΜ έχει ήδη δημιουργήσει την Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) με αρχηγό τον Αλέξανδρο Σβώλο, που προκαλεί την κυβέρνηση ελέγχοντας τις αγροτικές περιοχές. Στο μεταξύ τον Τσουδερό διαδέχεται ο Σοφοκλής Βενιζέλος και αμέσως μετά ο Γεώργιος Παπανδρέου.

Όταν αποχωρούν οι Γερμανοί τον Οκτώβριο του 1944, ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ θέτουν τις δυνάμεις τους υπέρ της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου, κι εκείνος με τη σειρά του κάτω από την διοίκηση του Βρετανού στρατηγού Σκόμπυ. Ο Παπανδρέου αντιμετωπίζει τεράστια προβλήματα για την αντιμετώπιση των ελλείψεων και του πληθωρισμού, καθώς και την τιμωρία των δοσίλογων, το πιο επείγον όμως είναι ο αφοπλισμός των ανταρτών και η αντικατάστασή τους από εθνικό στρατό. Η ειρηνική αποστράτευση όμως δεν πετυχαίνει, η ένταση κλιμακώνεται και, υπό την απειλή της

βρετανικής παρέμβασης, τελικά ο Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ Γεώργιος Σιάντος δηλώνει πως θα παραδώσουν τα όπλα. Οι αριστεροί παραιτούνται από την κυβέρνηση και το ΕΑΜ καλεί σε συλλαλητήριο, παρά τις αντιρρήσεις του Παπανδρέου. Στο Σύνταγμα συγκεντρώνονται χιλιάδες Αθηναίοι, και η σύγκρουση με την αστυνομία καταλήγει σε δεκαπέντε νεκρούς και χιλιάδες τραυματίες. Ο Τσώρτσιλ ζητά από τον Σκόμπυ άμεση καταστολή της εξέγερσης, αποτρέποντας την παραίτηση του Παπανδρέου. Τελικά ο Τσώρτσιλ επισκέπτεται την Ελλάδα όπου δέχεται τον διορισμό του Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού ως Αντιβασιλέα με τον Πλαστήρα ως πρωθυπουργό. Στις 12 Φεβρουαρίου του 1945, στη συμφωνία της Βάρκιζας ο ΕΛΑΣ παραδίδει τα όπλα, με αντάλλαγμα την πολιτική αμνηστία των αριστερών, την εκκαθάριση των συνεργατών των Γερμανών αλλά και την πραγματοποίηση δημοψηφίσματος για το πολίτευμα. Η συντηρητική πλευρά αντιδρά και κατηγορεί τον ΕΛΑΣ ότι κρατούσε 8.000 ομήρους, οι οποίοι βασανίστηκαν και εκτελέστηκαν. Οι αριστεροί διώκονται, ο Νίκος Ζαχαριάδης επιστρέφει από το Νταχάου και αναλαμβάνει τη θέση του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ. Ο Πλαστήρας παραιτείται και τη θέση του παίρνει ο Βούλγαρης, μετά την παραίτηση του οποίου την κυβέρνηση αναλαμβάνει ο Σοφούλης, που θέλοντας να κατευνάσει τα πνεύματα κηρύσσει αμνηστία για τους αριστερούς και προκηρύσσει εκλογές. Τον Μάρτιο του 1946 την κυβέρνηση αναλαμβάνει ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης. Επίσης πραγματοποιείται δημοψήφισμα, το οποίο ως αποτέλεσμα έχει την διατήρηση της μοναρχίας.

Ο νέος πρωθυπουργός δεν επιχειρεί να γεφυρώσει τις σχέσεις κυβέρνησης-αριστερών, απεναντίας στη συνθήκη του Παρισιού λαμβάνει πολύ σκληρά μέτρα εναντίον τους. Έτσι στις 30 Μαρτίου το 1946 γίνεται η κομμουνιστική επίθεση στο Λιτόχωρο και λίγους μήνες μετά δημιουργείται ο Κομμουνιστικός Δημοκρατικός Στρατός με διοικητή τον Μάρκο Βαφειάδη. Τον χειμώνα 1946-47 ξεκινά ο εμφύλιος πόλεμος. Ο κομμουνιστικός Τύπος απαγορεύεται και το ΚΚΕ τίθεται εκτός νόμου. Οι Βρετανοί αδυνατούν πλέον να αναλάβουν την οικονομική βοήθεια της Ελλάδας και εμπλέκονται οι Αμερικάνοι. Στις 12 Μαρτίου ο πρόεδρος Τρούμαν ζητά από το Κογκρέσο 400εκατ. δολάρια για να βοηθήσει τον «ελεύθερο κόσμο» από τις ένοπλες μειονότητες. Οι αντάρτες ακολουθούν την τακτική του Βαφειάδη «χτύπα, φεύγα» και έχουν την υλική βοήθεια της Βουλγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Αλβανίας. Τον Δεκέμβριο του 1947 καταφέρνουν να δημιουργήσουν μια προσωρινή δημοκρατική κυβέρνηση, που όμως δεν αναγνωρίζεται από την Κομινφόρμ, το διεθνές Γραφείο Πληροφοριών των Κομμουνιστικών και Εργατικών Κομμάτων. Η Γενική Συνέλευση

των Ηνωμένων Εθνών δημιουργεί την United Nations Special Committee on the Balkans (UNSCOB), με σκοπό να ερευνήσει ποιες γραμμές βοήθειας στα Βαλκάνια ενισχύουν τον αγώνα του Δημοκρατικού Στρατού. Η Ελλάδα πλέον αποτελεί πεδίο μάχης του Ψυχρού πολέμου: ο Εθνικός στρατός ενισχύεται από την Αμερική και την Βρετανία και ο Δημοκρατικός στρατός από την Βουλγαρία τη Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία, φυσικά υπό την επίβλεψη του Στάλιν. Το αποκορύφωμα έρχεται το 1948 όταν επιβάλλεται στρατιωτικός νόμος και κόβονται οι επικοινωνίες μεταξύ Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Η διένεξη του Τίτο με τον Στάλιν, αποδυναμώνει την Αριστερά που τάσσεται με το Κρεμλίνο και ο Ζαχαριάδης αντικαθιστά τον Βαφειάδη. Η μάχη του Γράμμου, η τελευταία μάχη ανάμεσα σε Εθνικό και Δημοκρατικό στρατό θα σηματοδοτήσει το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Το καλοκαίρι του 1949 ο Δημοκρατικός στρατός με την ηγεσία του ΚΚΕ αποσύρονται στην Αλβανία και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους το ΚΚΕ αναγγέλλει επίσημα το τέλος των εχθροπραξιών.

Ίσως ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος να αποτελεί μια από τις πιο σκούρες σελίδες της σύγχρονης Ελληνικής ιστορίας, σίγουρα όμως ο Εμφύλιος πρόσθεσε μια απίστευτη διάσταση μίσους, με αποτέλεσμα περίπου 80.000 Έλληνες να σκοτωθούν μόνο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, 20.000 να καταδικασθούν για αδικήματα ενάντια στο κράτος, 5.000 να καταδικασθούν σε θανατική ποινή ή ισόβια και 700.000 να αναγκαστούν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους.

Η αναδιοργάνωση είναι δύσκολη, ενώ η πολιτική αστάθεια συνεχίζεται. Τον Φεβρουάριο του 1950 καταργείται ο στρατιωτικός νόμος ενώ παράλληλα την ίδια χρονιά αναχωρεί το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα για να ενταχθεί στις δυνάμεις του ΟΗΕ που πολεμούν τους κομμουνιστές της Β. Κορέας. Τον Σεπτέμβριο του 1951 δημιουργείται κυβέρνηση με αρχηγό τον Πλαστήρα και η Βουλή αναθεωρεί το σύνταγμα προστατεύοντας κάποιες δημοκρατικές ελευθερίες. Η γεφύρωση του χάσματος αριστεράς δεξιάς δεν έχει ακόμη επιτευχθεί, όμως αρκετές θανατικές ποινές καταργήθηκαν για πολλούς καταδικασθέντες. Το ίδιο έτος η Ελλάδα όπως και η Τουρκία μπαίνουν στη Νατοϊκή συμμαχία. Τον Νοέμβριο του 1952 διεξάγονται βουλευτικές εκλογές που ορίζουν την έναρξη μιας περιόδου 11ετούς σταθερότητας, με πρωθυπουργό τον Παπάγο και Υπουργό Συντονισμού τον Σπύρο Μαρκεζίνη. Τα οικονομικά μέτρα της εποχής προετοιμάζουν την δημιουργία της καταναλωτικής κοινωνίας των δεκαετιών 1960 και 1970.

Σε διπλωματικό επίπεδο επί τάπητος τίθεται το Κυπριακό ζήτημα. Η Κύπρος τελεί υπό Βρετανική διοίκηση από τη συνθήκη της Λωζάνης. Ο Αρχιεπίσκοπος

Μακάριος και ο Παπάγος επιδιώκουν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, παρά τις βρετανικές αντιρρήσεις. Διαδηλώσεις ξεκινούν τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο, υποκινούμενες από την Εθνική Οργάνωση Κύπριων Αγωνιστών (ΕΟΚΑ). Οι Βρετανοί ενθαρρύνουν και υποκινούν τους Τούρκους, με αποτέλεσμα τις έντονες συγκρούσεις στην Πόλη το 1955, που στόχο έχουν την διάλυση της εκεί παροικίας των Ελλήνων. Οι Έλληνες αντιδρούν αποσύροντας τους στρατηγούς τους από τη νατοϊκή βάση της Σμύρνης και οι διπλωματικές σχέσεις της χώρας κλονίζονται.

Εσωτερικά το πολιτικό σκηνικό έχει πλέον αλλάξει. Ιδρύεται η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και η Δημοκρατική Ένωση από τον Γεώργιο Παπανδρέου. Για πρώτη φορά το 1956 οι γυναίκες αποκτούν δικαίωμα ψήφου. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής θα διατελέσει πρωθυπουργός από το 1958 ως το 1961. Κατά τη διάρκεια της θητείας του το Κυπριακό ζήτημα δεν θα σταματήσει να απασχολεί τη χώρα, και τελικά το 1959 η Ελληνική κυβέρνηση με τον Τούρκο Αντάν Μεντρές σε συνάντηση τους στη Ζυρίχη αναγκάζουν τους Βρετανούς να δεχτούν την ανεξαρτησία του νησιού.

Η οικονομία της χώρας τη δεκαετία του 1960 κάνει σημαντικότερα βήματα. Αυξάνεται το κατά κεφαλήν εισόδημα, ο τουρισμός και το μεταναστευτικό συνάλλαγμα, ενώ δημιουργούνται τα μεγάλα σημερινά αστικά κέντρα, συνέπεια ενός έντονου ρεύματος αστυφιλίας. Η δεκαετία του 1960 είναι περίοδος έντονου καταναλωτισμού και ανισότητας στην κατανομή πλούτου. Η πολιτική ζωή γνωρίζει και πάλι κρίση όταν το εκλογικό αποτέλεσμα του 1961, που εμφανίζει νίκη του Καραμανλή με 51%, καταγγέλλεται από την αντιπολίτευση ως νοθευμένο. Τον επόμενο χρόνο η κυβέρνηση ξεκινά ενέργειες για την ένταξη της χώρας στη Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), μια ενέργεια που θα ολοκληρωθεί το 1984. Τον Μάιο του 1963 ξεσπά ένα μείζον πολιτικό σκάνδαλο, η αποκάλυψη της εμπλοκής δεξιών εξωκοινοβουλευτικών στην δολοφονία του αριστερού γιατρού Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη. Στην αναστάτωση που ακολουθεί, η μείωση της βοήθειας των Αμερικάνων και οι πιέσεις του Παπανδρέου οδηγούν στην παραίτηση του πρωθυπουργού. Οι νέες εκλογές, στις 3 Νοεμβρίου του 1963, δίνουν 42% στην Ένωση Κέντρου του Παπανδρέου, που εισηγείται μεταρρυθμίσεις, απελευθερώνει τους πολιτικούς κρατούμενους, αυξάνει τους μισθούς και τα ημερομίσθια και ζητά από τον Βασιλιά να ορίσει νέες εκλογές. Τον Φεβρουάριο του 1964 παίρνει την απόλυτη εξουσία με ποσοστό 53% και όλοι αναμένουν μια περίοδο πολιτικής σταθερότητας. Το Κυπριακό όμως και πάλι είναι σε αναβρασμό, ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος ζητά

μεταρρυθμίσεις τις οποίες οι Τούρκοι απορρίπτουν και για άλλη μια φορά Βρετανοί και Αμερικάνοι εμπλέκονται στα ελληνοκυπριακά ζητήματα. Οι κινήσεις της κυβέρνησης δημιουργούν ανασφάλεια στους επιχειρηματίες (αύξηση του πληθωρισμού) αλλά και τους δεξιούς (απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων και εμπορικές συναλλαγές με τις Ανατολικές χώρες). Το 1965 οι ανησυχίες της Δεξιάς αυξάνονται ακόμη περισσότερο με αφορμή σκάνδαλο δολιοφθοράς σε στρατιωτικά οχήματα, με την ονομασία Ασπίδα. Η εμπλοκή στην υπόθεση του γιου του Ανδρέα αναγκάζει σε παραίτηση τον Παπανδρέου.

Διορίζεται υπηρεσιακή κυβέρνηση μέχρι τις 2 Απριλίου του 1967, όταν στις 2.00 π.μ. μία ομάδα αξιωματικών ενεργεί πραξικόπημα. Καθώς δεν αντιμετωπίζουν αντιστάσεις, μέσα σε λίγες ώρες η χώρα τίθεται υπό στρατιωτικό νόμο και ανακοινώνεται η δημιουργία κυβέρνησης με επικεφαλής τον εισαγγελέα Κωνσταντίνο Κόλλια. Πολλά από τα άρθρα του Συντάγματος αναστέλλονται, καταργείται το δικαίωμα της απεργίας, διαλύονται τα παλιά κόμματα και δημιουργούνται ειδικά στρατόπεδα συγκέντρωσης σε νησιά όπου εξορίζονται οι Αριστεροί. Η λογοκρισία επιβάλλεται σε όλα τα μέσα και η προπαγάνδα μιας ιδεολογικής γραμμής «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» επηρεάζει καθημερινά τη ζωή του λαού. Υποκινητές αυτής της επιχείρησης είναι οι συνταγματάρχες Γεώργιος Παπαδόπουλος και Νικόλαος Μακαρέζος, που είχαν υπηρετήσει στην Υπηρεσία Πληροφοριών, και ο ταξίαρχος Στυλιανός Παττακός. Ισχυρίζονται ότι το κίνημά τους υπαγορεύτηκε από τον φόβο μιας επικείμενης πραξικοπηματικής ενέργειας εκ μέρους των κομμουνιστών, στην πραγματικότητα όμως φοβόταν την εκκαθάριση του στρατιωτικού σώματος από ακροδεξιούς αξιωματικούς που ετοίμαζε η κυβέρνηση Παπανδρέου. Σύντομα ο Βασιλιάς καταλαβαίνει πως δεν μπορεί να αποτρέψει την κατάσταση και φεύγει με την οικογένεια του στη Ρώμη. Τη θέση του ως Αντιβασιλέας αναλαμβάνει ο στρατηγός Ζωιτάκης, ενώ παράλληλα ο Παπαδόπουλος συγκεντρώνει την εξουσία στα χέρια του, αναλαμβάνοντας Υπουργεία Εξωτερικών, Άμυνας, Προεδρίας, Παιδείας και Προγραμματισμού, μέχρι που τον Μάρτιο του 1972 χρίζει τον εαυτό του Αντιβασιλιά. Τον Σεπτέμβριο του 1968 διενεργείται δημοψήφισμα, με αποτέλεσμα 92% υπέρ Νέου Συντάγματος, αφού πραγματοποιείται υπό στρατιωτικό Νόμο. Ένα πρώτο δείγμα αγανάκτησης φαίνεται στη κηδεία του Παπανδρέου, που μετατρέπεται σε διαδήλωση κατά του καθεστώτος. Βέβαια η αντίδραση της ΕΣΑ είναι άμεση, όπως σε κάθε έκφραση κατά της δικτατορίας, που καταστέλλονταν με βιαιότητα και αμεσότητα. Οι χώρες της Ευρώπης αντιπάθησαν το νέο πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα, από την άλλη

όμως πλευρά οι Αμερικάνοι έδειχναν αν όχι την υποστήριξη τους σίγουρα την ανοχή τους. Στον οικονομικό τομέα, η άριστη σχέση της εξουσίας με τους εφοπλιστές και οι ξένες επενδύσεις αποφέρουν οικονομική ευμάρεια μέχρι το 1973, οπότε ο πληθωρισμός αγγίζει το 30%, δρομολογώντας δυσάρεσκα. Λίγες μέρες μετά το μνημόσυνο του Παπανδρέου, οπότε ξεσπούν οι πρώτες συγκρούσεις, οι φοιτητές καταλαμβάνουν το Μετσόβιο Πολυτεχνείο, τα Πανεπιστήμια της Θεσσαλονίκης και της Πάτρας, καλώντας από ραδιοπομπό τους πολίτες να αντισταθούν στο καθεστώς. Ο Παπαδόπουλος αντιδρά στέλνοντας τεθωρακισμένα στο ακαδημαϊκό ίδρυμα, με αποτέλεσμα τον θάνατο 34 ατόμων, εκατοντάδες τραυματισμούς και εκτεταμένες συλλήψεις. Το καθεστώς κλονίζεται και ανατρέπεται από ένα νέο πραξικόπημα που ενεργούν οι διοικητές του στρατού, της αεροπορίας και του ναυτικού. Αν και ο υποκινητής του φαίνεται να είναι ο Φαίδων Γκιζίκης, η πραγματική δύναμη είναι ο ταξίαρχος Δημήτριος Ιωαννίδης. Με πρωτοβουλία του διενεργείται στην Κύπρο πραξικόπημα εναντίον του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου με στόχο την ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Αυτό δίνει στους Τούρκους το έναυσμα για εισβολή στην Κύπρο, στις 20 Ιουλίου του 1974. Λίγες μόνο ημέρες αργότερα, η ανεξέλεγκτη κατάσταση έχει ως αποτέλεσμα να κληθεί ο Κωνσταντίνος Καραμανλής από το Παρίσι όπου βρισκόταν εξόριστος και να αποκατασταθεί το δημοκρατικό πολίτευμα. Ο Καραμανλής δέχτηκε θερμή υποδοχή, και ο λαός τον αντιμετώπισε σαν σωτήρα. Τον Αύγουστο όμως οι Τούρκοι καταλαμβάνουν σχεδόν το 40% του νησιού⁷.

Όσον αφορά τα εσωτερικά ζητήματα, ο Καραμανλής μεριμνά για την τιμωρία της τριάδας, Παπαδόπουλο, Μακαρέζο και Παττακό, οι οποίοι κατηγορήθηκαν για εσχάτη προδοσία. Καταργεί το στρατιωτικό νόμο, ελευθερώνει τους πολιτικούς κρατούμενους και απομακρύνει τα ακροδεξιά στοιχεία από το κρατικό σύστημα, αποκαθιστώντας τους υπαλλήλους που διώχθηκαν από το καθεστώς. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους προκηρύσσονται εκλογές και οι κομμουνιστές έχουν το δικαίωμα να διεκδικήσουν τη θέση τους στην ελληνική βουλή. Η εκλογική διαδικασία αναδεικνύει τον Καραμανλή πρωθυπουργό και λίγο αργότερα με δημοψήφισμα καταργείται οριστικά η μοναρχία.

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης, όπως ονομάστηκε το μεταβατικό αυτό στάδιο της εδραίωσης της δημοκρατίας στην Ελλάδα, αποτελεί μια περίοδο αλλαγών που

⁷ Γεώργιος Γρίβας Διγενής, *Απομνημονεύματα Αγώνος ΕΟΚΑ 1955-1959*, Αθήνα 1961.

ακόμη και σήμερα επηρεάζουν πολύ έντονα την Ελληνική πραγματικότητα⁸. Νέα κοινωνικά αλλά και πολιτικά ζητήματα έρχονται στο προσκήνιο. Το 1975 εμφανίζεται η πρώτη οργανωμένη τρομοκρατική ομάδα στην Ελλάδα, η 17 Νοέμβρη, με τη δολοφονία του φερόμενου ως σταθμάρχη της CIA στην Ελλάδα Ρ. Ουέλς. Το 1976 καθιερώνεται η δημοτική ως επίσημη γλώσσα, ενώ μεγάλες αλλαγές ήρθαν και στην κοινωνική ζωή με σημαντικές κατακτήσεις για τις γυναίκες, όπως η νομιμοποίηση των αμβλώσεων και η δυνατότητα κατάταξής τους στο στρατό⁹.

Τα προβλήματα όμως που αντιμετωπίζει ο Καραμανλής είναι πολλά και μεγάλα. Υπάρχει χρεία οικονομικών μέτρων, αφού τόσο οι ελάχιστες πηγές της χώρας όσο και τα μειωμένα εμβάσματα των μεταναστών δεν επαρκούν. Το ζήτημα των ελληνοτουρκικών σχέσεων, όπως ορίζεται από τη μία από τις κυπριακές πιέσεις και από την άλλη από την προκλητική στάση της Τουρκίας στο Αιγαίο φέρνουν την Ελλάδα σε δύσκολη θέση. Η ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα στις 28 Μαΐου 1979 κομίζει ελπίδες για επίλυση των μεγάλων προβλημάτων της χώρας, της οικονομικής υπανάπτυξης, της πολιτικής ανωμαλίας, καθώς και για σταθεροποίηση της Δημοκρατίας.

Η δεκαετία του 1980 βρίσκει την Ελλάδα σε αναδιοργάνωση, εφαρμόζεται το 5θήμερο εργασίας, το 1981 όμως, μετά από μια σύντομη θητεία του Ράλλη, ένα νέο πρόσωπο αναλαμβάνει την εξουσία της χώρας, ο Ανδρέας Παπανδρέου κομίζοντας δελεαστικές υποσχέσεις και αέρα αλλαγής. Πράγματι, δρομολογείται νέα αγροτική πολιτική, επιτρέπεται στους πολιτικούς πρόσφυγες να γυρίσουν στην Ελλάδα, καταργούνται πολλά ακροδεξιά κατάλοιπα. Ιδρύεται το ΕΣΥ και αναμορφώνεται η εκπαίδευση, το βιοτικό επίπεδο του μέσου Έλληνα ανεβαίνει αισθητά. Ωστόσο παραμένουν τα μεγάλα προβλήματα της οικονομίας αλλά και των Διεθνών Σχέσεων, αφού οι ιδέες του Παπανδρέου συχνά έρχονται σε σύγκρουση με την γραμμή της ΕΟΚ και του ΝΑΤΟ.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 ξεσπά η πρώτη πολιτική κρίση της περιόδου της Μεταπολίτευσης. Κατά τη λήξη της πενταετούς θητείας του Κωνσταντίνου Καραμανλή ως προέδρου της Δημοκρατίας, και ενώ ο ίδιος επιθυμεί να διατηρήσει το αξίωμα με την συναίνεση των μεγάλων κομμάτων, το ΠΑΣΟΚ μεταβάλλει τη θέση του

⁸Βλ. Βασίλης Βαμβακάς – Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα τη δεκαετία του '80*, Το πέρασμα, Αθήνα 2010.

⁹Βλ. Αλεξάνδρα Κολλοντάι, *Η οικονομική και σεξουαλική απελευθέρωση της γυναίκας*, Πύλη, Αθήνα 1978.

και εισηγείται την αντικατάστασή του από τον Αρεοπαγίτη Χρήστο Σαρτζετάκη. Ο Παπανδρέου δικαιολογεί την απόφασή του στο πλαίσιο της αναθεώρησης του Συντάγματος και ο Καραμανλής παραιτείται πριν ολοκληρώσει τη θητεία του.

Η κρίση δεν περιορίζεται σε πολιτικό επίπεδο. Προβλήματα όπως η αύξηση του πληθωρισμού, το ολοένα διογκούμενο χρέος, η ανεργία, η διαφθορά χρονίζουν. Δυο μεγάλα σκάνδαλα αφήνουν εποχή, η δίωξη του επιχειρηματία Γεώργιου Κοσκωτά για υπεξαίρεση 40 δις δρχ. και η δολοφονία του βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας Παύλου Μπακογιάννη από την 17 Νοέμβρη. Στο μεταξύ, το 1985 και μετά από πρόταση της Μελίνας Μερκούρη η Ευρώπη δημιουργείται θεσμό της Πολιτιστικής πρωτεύουσας, με την Αθήνα να παίρνει πρώτη τον τίτλο. Στα τέλη της δεκαετίας ο κόσμος των ΜΜΕ γνωρίζει μεγάλες ανατροπές, αφού ξεκινά η λειτουργία δημοτικών ραδιοσταθμών αλλά και τα ιδιωτικά κανάλια στην τηλεόραση.

Η δεκαετία του '90 φέρνει την Ελλάδα ένα βήμα πιο κοντά στην ευρωπαϊκή συνθήκη. Με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη η Ελλάδα συμμετέχει στις 7 Φεβρουαρίου του 1992 στην υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ, όπου προβλέπεται καθιέρωση ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος και κοινής αμυντικής πολιτικής για όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ένα μεγάλο διπλωματικό ζήτημα ανακύπτει με αφορμή την ονομασία της πρώην γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας¹⁰, που θα γίνει αιτία λαϊκών αντιδράσεων και διαδηλώσεων αλλά και μείζονος πολιτικής κρίσης, όταν ο Υπουργός Εξωτερικών Αντώνης Σαμαράς παραιτείται διαμαρτυρόμενος για να δημιουργήσει ένα νέο κόμμα, την Πολιτική Άνοιξη, οδηγώντας την κυβέρνηση σε παραίτηση. Το ΠΑΣΟΚ κερδίζει τις εκλογές που ακολουθούν, όμως το 1995 ο πρόεδρος του και πρωθυπουργός της Ελλάδας παραιτείται για λόγους υγείας και πεθαίνει έναν χρόνο αργότερα. Η κοινοβουλευτική ομάδα εκλέγει ως πρόεδρο του κόμματος τον Κώστα Σημίτη, ο οποίος θα διατελέσει πρωθυπουργός για δύο τετραετίες. Την ίδια χρονιά οι Τούρκοι καταλαμβάνουν την βραχονησίδα του Ανατολικού Αιγαίου Ίμια, όπου η κατάσταση εξομαλύνεται μετά την παρέμβαση των ΗΠΑ.

Η νέα χιλιετία βρίσκει την Ελλάδα να προετοιμάζεται πυρετωδώς για την διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 στην Αθήνα. Ξεκινά η λειτουργία του μετρό, κατασκευάζεται η γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου και τέλος εξαρθρώνεται η τρομοκρατική οργάνωση 17 Νοέμβρη. Ο Κώστας Σημίτης παραιτείται το 2004 και την

¹⁰Βλ. Γιώργος Καλπαδάκης, *Το Μακεδονικό ζήτημα 1962-1995*, Καστανιώτης, Αθήνα 2012.

προεδρία του ΠΑΣΟΚ αναλαμβάνει ο Γιώργος Παπανδρέου, γιος του Ανδρέα. Τις εκλογές του 2004 κερδίζει η Νέα Δημοκρατία με πρόεδρο τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Μετά τη λάμψη όμως του 2004 έρχεται η ώρα της κρίσης. Μετά από μια μακρόχρονη πολιτική αφθονίας, νεοπλουτισμού και δανείων κάθε είδους από τις τράπεζες της Ελλάδας, το 2009 ξεκινά μια νέα πολιτική εποχή. Την χαρακτηρίζουν οι κυβερνήσεις εθνικής σωτηρίας, η επέμβαση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, ο φόβος των Ευρωπαίων Τραπεζιτών, τα ατελείωτα μέτρα λιτότητας, τα τεράστια ποσοστά της οικονομικής ύφεσης και της ανεργίας, τα νέα μεταναστευτικά κύματα των Ελλήνων, το ξέσπασμα των οικονομικών σκανδάλων και η κατάρρευση του ως τότε προτύπου του Νεοέλληνα.

Το 2012 πρωθυπουργός αναλαμβάνει ο πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας Αντώνης Σαμαράς, σε συνεργασία με το ΠΑΣΟΚ με πρόεδρο τον Ευάγγελο Βενιζέλο και την ΔΗΜΑΡ με πρόεδρο τον Φώτη Κουβέλη. Η κυβέρνηση συνεργασίας προέκυψε από τα ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά του κάθε κόμματος, που δεν έδιναν τη δυνατότητα σχηματισμού αυτόνομης κυβέρνησης. Ωστόσο εκκρεμεί η ανάταξη της εμπιστοσύνης του λαού σε ένα πολιτικό σύστημα που φαίνεται να μην μπορεί να αρθεί στο ύψος των περιστάσεων.

ΔΥΟ ΖΩΕΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ

Η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου γεννήθηκε στο Αϊδίνη της Μ. Ασίας το 1893. Μεγάλωσε ως το υιοθετημένο μοναχοπαίδι μιας αρκετά εύπορης οικογένειας της περιοχής. Ο πατέρας της ήταν ο Γεώργιος Οικονόμου ή Χατζηγιώργης και η μητέρα της η Κόνα Μαριόγκα¹¹. Από μικρή είχε μεγάλη έφεση στα γράμματα, ήταν πάντα όμως ένα ανήσυχο πνεύμα και είχε πολύ δυνατή προσωπικότητα, με επαναστατικό χαρακτήρα. Αφού τελείωσε το σχολείο, πήρε δίπλωμα ως δασκάλα. Νωρίς όμως, στη μετεφηβική της ηλικία, έχασε τον πατέρα της και αυτό της στοίχισε αρκετά. Τότε ήταν που άρχισε μια συνήθεια χρόνων, να πουλά τα πράγματά της, ενώ δεν είχε ανάγκη από χρήματα. Στα δεκαέξι της χρόνια όπως η ίδια περιέγραψε σε συνέντευξή της στο περιοδικό «Γυναίκα» το 1970, πούλησε το στασίδι της μητέρας της στην εκκλησία. Ζωηρή και όμορφη, με πλούσιο ταπεραμέντο, δύσκολα περνούσε απαρατήρητη, και μάλιστα αρκετές φορές όσο ήταν ελεύθερη την είχαν ζητήσει σε γάμο. Θα δεχτεί τελικά την πρόταση του κατά εικοσιπέντε χρόνια μεγαλύτερου της Κωστή Νικολαΐδη, ο οποίος προερχόταν από πλούσια και αριστοκρατική οικογένεια, ασχολούνταν με το εμπόριο και έλειπε για αρκετά μεγάλα διαστήματα στο εξωτερικό.

Η μητέρα της φοβόταν αρκετά για τις εντυπώσεις που θα δώσει η κόρη της στην οικογένεια του γαμπρού, αλλά ο ίδιος κάλεσε και τη Μαριόγκα να μείνει μαζί τους για να μην αναγκαστεί να αποχωριστεί την Ευτυχία. Κι ενώ ο Κωστής γέμιζε με δώρα την Ευτυχία, αυτή δεν σταματούσε να κλονίζει τα νεύρα της μητέρας της, η οποία άλλοτε την τσάκωνε να πουλάει τα δώρα του Κωστή σε παλιατζήδες, κι άλλοτε να πεισμώνει με το καθετί. Ο Νικολαΐδης έδωσε στην Ευτυχία μια θέση στην υψηλή κοινωνία και πρόσβαση στα καλλιτεχνικά δρώμενα της περιοχής. Από τον γάμο αυτό, που συντελέστηκε δίχως έρωτα, γεννήθηκαν δύο κόρες, η Καίτη και η Μαίρη. Το διάστημα εκείνο η Ευτυχία με την βοήθεια της μητέρας της που ήταν η πραγματική γυναίκα του σπιτιού, κατάφερε να περάσει μια πολύ δημιουργική και ξέγνοιαστη φάση της ζωής της, που όμως σύντομα ήρθε να αλλάξει από τα ιστορικά γεγονότα. Το κίνημα των Νεότουρκων δυσχέραινε τη ζωή των Ελλήνων, παρόλο που η οικογένεια Νικολαΐδη μπορούσε να «εξαγοράσει» την ηρεμία της. Από το 1919 έγιναν οι πρώτες βίαιες

¹¹ Ο τίτλος του Χατζή αποκτήθηκε από την επίσκεψη και τη βάπτισή του στον Ιορδάνη ποταμό στους Άγιους Τόπους, πράγμα που δείχνει ότι ήταν βαθιά θρησκευόμενος. "Κόνα" είναι τίτλος κυρίας.

επιθέσεις κατά του Αϊδινίου, όμως ο Κωστής που διέβλεπε τι επρόκειτο να ακολουθήσει είχε ήδη ετοιμαστεί με την οικογένειά του για την μετοίκησή τους στην Ελλάδα.

Στη μεγάλη σφαγή του 1922, η Ευτυχία με την μητέρα και τις κόρες της έζησαν τις σκληρές στιγμές της καταστροφής, είδαν εικόνες απίστευτης βιαιότητας που ποτέ δεν ξέχασαν, κατάφεραν όμως να επιζήσουν. Η ψύχραιμη Μαριόγκα φύλαξε μερικά κοσμήματα και μια εικόνα του Αγίου Παντελεήμονα. Αυτή ήταν πλέον όλη η περιουσία τους. Η Ευτυχία άκουσε πως θα έφευγαν τρένα για τη Σμύρνη και έκανε προσπάθειες να μπουν σε ένα από αυτά. Όμως αντί για τη Σμύρνη βρέθηκαν στην Αττάλεια κι από εκεί στη Σπάρτα, όπου πιάστηκαν αιχμάλωτες. Καμιά από τις δυο τους δεν περιέγραψε ποτέ τα όσα έζησαν εκεί. Τελικά κατέληξαν στοιβαγμένες σε ένα από τα καράβια της διάσωσης, όπου επικρατούσε πείνα, βρομιά και εξαθλίωση, κλάμα και πόνος για την πατρίδα που άφηναν πίσω. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται η ίδια η Παπαγιαννοπούλου: «Τα ίχνη του διωγμού υπάρχουν στα τραγούδια μου. Έχουν τραύματα από τις ταλαιπωρίες των ανθρώπων κρεμασμένων στα καράβια του 1922. Έπρεπε να φανερωθώ μέσα από τα τραγούδια μου, ίσως έπρεπε να γίνει, έγραψα σκόρπια χορικά για το δράμα»¹².

Η άφιξή της στην Αθήνα σηματοδοτεί για την Ευτυχία την διεκδίκηση μιας νέας ζωής. Ο Κωστής που είχε ήδη καταφέρει να τακτοποιηθεί στην Αθήνα κατέβαινε κάθε μέρα στο λιμάνι για να βρει την Ευτυχία. Όταν τελικά τα κατάφερε, της βρήκε ένα σπίτι στο Παλαιό Φάληρο κοντά στην δική του οικογένεια, αυτό όμως δεν της άρεσε καθόλου. Τα όσα πέρασε την είχαν αλλάξει και πλέον συνειδητοποίησε πως δεν αγαπούσε τον Κωστή και πως επιθυμούσε να ασχοληθεί με το θέατρο. Όταν το ανακοίνωσε στον Νικολαΐδη ήταν σαν να του ανακοινώνει το χωρισμό τους, αφού για τα στερεότυπα της οικογένειάς του ήταν κάτι αδιανόητο. Παρ' όλες τις πιέσεις που δέχτηκε τόσο από τον ίδιο όσο και από την μητέρα της επέλεξε τελικά να ζήσει ελεύθερη με την κόρη Καίτη και την μητέρα της, ενώ τη δεύτερη κόρη την κράτησε ο πατέρας της.

Από προστατευόμενο μέλος της οικογένειάς της, έγινε η ίδια προστάτης. Το διάστημα εκείνο ήταν πολύ δημιουργικό για την στιχουργό, έψαχνε με πάθος να βρει δουλειά στο θέατρο, διάβαζε, και άρχισε να αφιερώνει νύχτες ολόκληρες στο γράψιμο.

¹² Βλ. Γιάννης Βαχ Σπυρόπουλος, *Ένα μπλουζ για την Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου*, Ηλέκτρα, Αθήνα 2006.

Εκείνη την εποχή στην Αθήνα υπήρχαν δύο καφενεία, η «Αργολίδα» και το «Στέμμα», τα οποία ήταν στέκια των ανθρώπων του θεάτρου, των διανοούμενων, των μουσικών. Η Ευτυχία σύχναζε εκεί, περιτριγυρισμένη από άτομα που την γοήτευαν και τη συγκινούσαν. Εκείνο το διάστημα γνώρισε και τον Νίκο Αλεξίου, ένα πνευματώδη άντρα με τον οποίο συνδέθηκε πνευματικά και ερωτικά. Ο Αλεξίου είχε θεατρικές γνώσεις και κατάφερε να τη βοηθήσει αρκετά. Συμμετέχοντας σε θιάσους, η Ευτυχία γύρισε όλη την επαρχία, χωρίς βέβαια σπουδαία οικονομικά ανταλλάγματα, και με αρκετές δυσχέρειες. Την ίδια περίοδο απέκτησε κι άλλο ένα πάθος που θα την συντρόφευε για όλη της τη ζωή, τον τζόγο. Ήταν πάντα φανατική παίχτρια της σκληρής πόκας και οι αντίπαλοί της ήταν από επαγγελματίες χαρτοπαίχτες μέχρι και φορτηγατζήδες. Επειδή συνήθως έπαιζε πολύ παθιασμένα και χωρίς μεθοδικότητα, την κοροϊδεύανε προκειμένου να της πάρουν χρήματα, τα οποία δεν είχε ποτέ σε εκτίμηση.

Μετά από δύο χρόνια περιπλάνησης με τα μπουλούκια του θεάτρου, που την κούρασαν, η Κοτοπούλη την συμπάθησε και την πήρε στο δικό της θίασο. Μεταξύ τους δημιουργήθηκε μια στενή σχέση και όταν μετά από χρόνια πέθανε η Κοτοπούλη, η Παπαγιαννοπούλου έκλαψε πολύ, γιατί την θαύμαζε τόσο σαν καλλιτέχνη, όσο και σαν άνθρωπο. Για περίπου 11 χρόνια συμμετείχε σε παραστάσεις αρχαίου δράματος, αλλά και σε επιθεωρήσεις. Αφού πλέον βρισκόταν μόνιμα στην Αθήνα, μπορούσε να δώσει αρκετό χρόνο στις κόρες της, Μάλιστα πήγαινε κρυφά και συναντούσε τη Μαίρη, η οποία είχε πάρει το χαρακτήρα της μητέρας της και στεναχωριόταν που δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να την πάρει κοντά της.

Το 1928 η Ευτυχία γνώρισε τον άνθρωπο που ερωτεύτηκε και στον οποίο αφοσιώθηκε ως το τέλος της ζωής της, τον Γιώργο Παπαγιαννόπουλο. Γεννημένος στην Καλαμάτα το 1899, ήταν μικρότερος της πέντε χρόνια. Μεγάλωσε μόνος δίχως τους γονείς του, που μετανάστευσαν στην Αμερική ο πατέρας του όταν ήταν δύο ετών και η μητέρα του τρία χρόνια αργότερα, πράγμα που τον σημάδεψε βαθιά. Πήγε στην Αθήνα για να σπουδάσει, τελικά όμως έγινε αστυφύλακας. Όταν γνώρισε την Ευτυχία ήταν είκοσι εννιά χρονών και πολύ εμφανίσιμος. Η Μαριόγκα τον συμπάθησε πολύ, και η Ευτυχία αποφάσισε να διεκδικήσει τις κόρες της και να ζητήσει διαζύγιο από τον Κωστή για να ζήσει με τον Γιώργο. Αυτό δημιούργησε εντάσεις και συγκρούσεις, όμως τελικά ο Κωστής πέθανε το 1932 από διάτρηση στομάχου, και η Ευτυχία μπόρεσε να παντρευτεί τον μεγάλο της έρωτα. Στο μεταξύ συνέχιζε την πορεία της στο θέατρο, αλλά και το γράψιμο, χωρίς όμως να έχει μεθοδικότητα και τάξη, κι έτσι πολλά από τα

γραπτά της τα έχανε. Με τη βοήθειά της βγήκε στο θέατρο και η κόρη της Μαίρη, που είχε κληρονομήσει το ταλέντο και την ευαισθησία της μητέρας της στις τέχνες.

Η περίοδος που ακολούθησε ήταν πολύ ευτυχισμένη για την Ευτυχία. Το 1938 η Καίτη γύρισε κοντά της κι έτσι κατάφερε να μαζέψει όλους τους αγαπημένους της. Η μονοκατοικία που νοίκιασαν στο Μεταξουργείο έσφυζε από ζωή. Ένα χρόνο αργότερα στη ζωή τους θα μπει ο Φραγκίσκος Μανέλης, μετέπειτα σύζυγος της Μαίρης. Η Ευτυχία δεν τον ενέκρινε στην αρχή, διότι ήταν βίαιος χαρακτήρας, γυναικάς και χαρτοπαίχτης. Οι δυο ερωτευμένοι αποφάσισαν τότε να κλεφτούν και να φύγουν στη Θεσσαλονίκη. Μέσα στη δίνη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, ο Μανέλης που είχε ελληνοϊταλικές ρίζες απέκτησε πολλά προβλήματα με την υπηκοότητά του, πράγμα που ανάγκασε τη Μαίρη να γυρίσει στην οικογένειά της μέχρι να αποκατασταθεί ο σύντροφός της.

Η Κατοχή βρήκε την οικογένεια ενωμένη αλλά φοβισμένη. Για λόγους υγείας το 1942 η Ευτυχία πήρε τη σύνταξή της από το θέατρο και πλέον συμμετείχε σε λίγες παραστάσεις. Την ίδια χρονιά πάντρεψε την Μαίρη με τον Μανέλη, που απέκτησαν μάλιστα και μια κόρη, τη Ρέα, και την Καίτη με τον Γιώργο Πολυζωγόπουλο. Στις 6 Μαρτίου του 1945 η Μαριόγκα, αφού είχε τυφλωθεί εντελώς και ο οργανισμός της είχε εξασθενήσει, πέθανε και αυτός ο θάνατος στοίχισε πολύ στην Ευτυχία.

Ο εθισμός της Ευτυχίας στην χαρτοπαιξία και η άστατη οικονομική της κατάσταση πολλές φορές έφερναν περιπέτειες στη ζωή της και καβγάδες με τον Γιώργο, αφού πουλούσε ό,τι έβρισκε και το έσκαγε κρυφά για να παίξει. Φυσικά όλη τη διάρκεια του πολέμου και του εμφυλίου δεν σταμάτησε να γράφει. Επηρεασμένη από το ύφος του Κρυστάλλη εξέδωσε μάλιστα δύο ποιητικές συλλογές, «Πνοές» και «Άρπα και φλογέρα», από τον εκδοτικό οίκο Γκοβόστη¹³.

Το 1948-9 γνώρισε μια ακροβάτισσα σε ένα θίασο του Μανέλη, η οποία μετά τις παραστάσεις τραγουδούσε σε νυχτερινά κέντρα. Ήταν η Μαρίκα Νίνου, που την έφερε σε επαφή με τον Βασίλη Τσιτσάνη. Η επαφή αυτή θα είναι εξαιρετικά δημιουργική. Ο συνθέτης ισχυρίστηκε ότι ήταν αυτός που την βοήθησε και της δίδαξε τον ουσιαστικό ρόλο του ρεφρέν σε ένα τραγούδι, αλλά και ότι της έμαθε να γράφει. Η σχετική συνέντευξή του θεωρήθηκε αλαζονική από την οικογένεια της Ευτυχίας που θα βρεθεί τελικά σε διαμάχη μαζί του.

¹³ Ρέα Μανέλη, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Άγκυρα, Αθήνα 2003, σελ. 78.

Πολλές παρεξηγήσεις έχουν γίνει κατά καιρούς, για το αν κάποια από τα τραγούδια της ήταν δικά της ή όχι. Αυτό οφείλεται στο ότι η Ευτυχία πουλούσε τους στίχους της συχνά με ευτελέστατο αντίτιμο προκειμένου να παίζει στο τζόγο: «Υπέγραφα πως παραιτούμουν από τα δικαιώματα για να αρπάξω τα 200 και να παίξω χαρτιά»¹⁴. Αυτό την έκανε να γράψει και πολλά τραγούδια επιπόλαια. Τα περισσότερα όμως είναι βγαλμένα από την ψυχή της και περιγράφουν την πολυκύμαντη ζωή της, την προσφυγιά, τον πόλεμο, το θέατρο, τον θάνατο, την Κατοχή, τον εμφύλιο και φυσικά τον έρωτα. «Θα με χαρακτηρίζατε κιόλαα απαισιόδοξη. Τι να γίνει. Αυτά ζούσα, αυτά έβλεπα, αυτά έγραφα», λέει το 1965 σε μια συνέντευξή της στον Γιάννη Θεοδωράκη για το περιοδικό «Οι δρόμοι της Ειρήνης»¹⁵.

Η Ευτυχία και ο Γιώργος ανέλαβαν το εγγόνι τους όταν η Μαίρη με τον σύζυγό της έφυγαν σε τουρνέ στην Αφρική, από το 1952 έως το 1955. Η Ευτυχία διάβαζε και έγραφε ασταμάτητα μέχρι που τα προβλήματα υγείας του Γιώργου την έκαναν να αφοσιωθεί σε αυτόν. Ενώ στην αρχή πίστευαν πως υπέφερε από κοινά κρυολογήματα, όταν τον πήγαν στο νοσοκομείο διαγνώστηκε κίρρωση του ήπατος. Εξέπνευσε στις 6 Μαρτίου, ημερομηνία του θανάτου της Μαριόγκας. Η Ευτυχία έχασε τον έρωτα, την αγάπη, την συντροφιά κι έκλαψε τον Γιώργο κυρίως μέσα από τα τραγούδια της. Αμέσως μόλις γύρισε από την κηδεία του Γιώργου, πήγε τα πράγματά της στο δωμάτιο του. Εκεί έγραφε, δεχόταν φίλους, καλλιτέχνες, μουσικούς, ενώ τα βράδια μιλούσε στον Γιώργο, μάλωνε μαζί του και πάντα κατέληγε σε κλάματα. Πλέον ο τζόγος έγινε η μόνη της καταφυγή.

Λίγο καιρό αργότερα χώρισε η Μαίρη με τον Μανέλη, κι έτσι έμειναν οι τρεις γυναίκες στο σπίτι. Η Ευτυχία, που είχε αναλάβει τα οικονομικά βάρη, πουλούσε ότι έβρισκε, γιατί παρ' όλο που έπαιρνε δύο συντάξεις, η κακή της διαχείριση της άνοιγε συνέχεια οικονομικές τρύπες. Μαζί τους ήρθαν να ζήσουν και η Μαρίνα με τον Λουκά¹⁶, οι οποίοι με την παρουσία τους γέμιζαν το σπίτι, που την ερημιά του δεν την άντεχε η Ευτυχία. Εκείνο το διάστημα όπως περιγράφει η εγγονή της ήταν σε καλλιτεχνική έξαρση, έγραφε ασταμάτητα ακόμη και πάνω σε άδεια πακέτα από

¹⁴ Βλ. Γιάννης Βαχ Σπυρόπουλος, *Ένα μπλουζ για την Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου*, Ηλέκτρα Αθήνα 2006.

¹⁵ Ρέα Μανέλη, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Άγκυρα, Αθήνα 2003, σελ. 82.

¹⁶ Η Μαρίνα και ο Λουκάς ήταν οι δύο πιστοί της Ευτυχίας, είχαν αναλάβει (με αμοιβή) τις δουλειές του σπιτιού την στήριζαν ηθικά, της έκαναν τα θελήματα, κι έμειναν μαζί της για πολλά χρόνια. Βλ. Ρέα Μανέλη, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Άγκυρα, Αθήνα 2003, σελ. 139.

τσιγάρα. Αυτός είναι και ο λόγος που πολλά ποιήματά της χάθηκαν. Όπως λέει η Ρέα Μανέλη, έγραφε γιατί το είχε ανάγκη η ψυχή της, αλλά και η τσέπη της, αφού ήταν σε δύσκολη οικονομική κατάσταση. Οποιοδήποτε γεγονός μπορούσε να σταθεί αιτία για να γράψει ένα καινούριο στίχο, αφού αφουγκραζότανε τον κοινωνικό της περίγυρο, που ήταν η έμπνευσή της.

Το 1960 την βρήκε να γράφει για τον Καλδάρα, τον Καζαντζίδα, ακόμη και για τον Χατζιδάκι. Ήταν μια περίοδος που έγραψε πολύ μεγάλες επιτυχίες όπως το «Είμαι αητός χωρίς φτερά», και το «Δυο πόρτες έχει η ζωή». Στις 19 Μαρτίου του 1960 η Ευτυχία έχασε την κόρη της Μαίρη, μέσα σε μόνο 20 μέρες από όγκο στον εγκέφαλο. Ο Μάρτιος ήταν ένας μήνας που πάντα φοβόταν η Ευτυχία, αφού Μάρτιο πέθανε η Μαριόγκα, ο ανιψιός του Γιώργου Αριστείδης, ο Γιώργος και τώρα η Μαίρη. Όσο κι αν το γεγονός αυτό την κλόνισε, έπρεπε όμως να σταθεί στα πόδια της για την άλλη της κόρη αλλά και τα εγγόνια της. Συνέχισε να γράφει και φυσικά συνέχισε να παίζει χαρτιά.

Έναν χρόνο μετά τον θάνατο της Μαίρης, γιαγιά κι εγγονή αποφάσισαν να αφήσουν το παλιό σπίτι και να μεταφερθούν σε ένα διαμέρισμα στην Γ' Σεπτεμβρίου 150 και Τήνου. Το παλιό τους σπίτι ήταν γεμάτο από «φαντάσματα» τα οποία έπρεπε να αφήσουν πίσω τους. Η Ευτυχία ήταν διστακτική στην αρχή και μάλιστα όταν μετακόμισαν αγκάλιαζε και φιλούσε τους τοίχους. Τελικά όμως προσαρμόστηκε στο καινούριο της σπίτι. Όλο αυτό το διάστημα ήταν κοντά της οι φίλοι της, κυρίως ο Απόστολος Καλδάρας, που ήταν και συνεργάτης της, αλλά και η Ρένα Βλαχοπούλου που την βοηθούσε ηθικά και υλικά. Επίσης κάτι παραπάνω από συνεργάτες υπήρξαν για αυτήν και ο Μανώλης Χιώτης με την Μαίρη Λίντα. Τότε άρχισε να γράφει και για τη Μικρά Ασία, μεταξύ αυτών και ένα από τα πιο γνωστά ποιήματά της, «Ο μπάρμπας μου ο Παναγής», που τόσο χαρακτηριστικά απήγγειλε ο Μάνος Κατράκης.

Οι δύο γυναίκες μετακόμισαν σε άλλο διαμέρισμα στην ίδια γειτονιά, και οι επισκέψεις των συνθετών και των καλλιτεχνών δεν σταμάτησαν, Καλδάρας, Καπλάνης, Μπακάλης. Λίγο αργότερα η εγγονή της ξεκίνησε τουρνέ στην Αμερική και το Ισραήλ, κι έτσι η Ευτυχία έμεινε μόνη. Μετακόμισε τότε σε ένα διαμέρισμα στην Αμοργού γωνία με Ιωάννη Δροσοπούλου, κοντά στο σπίτι της Καίτης. Χαρακτηριστικό της ήταν πως όπου κι αν έμενε ήταν το επίκεντρο της γειτονιάς. Ζούσε ακόμη με την Μαρίνα και τον Λουκά και είχε προσλάβει άλλη μια κοπέλα για να μην κουράζεται η Μαρίνα. Με το αζημίωτο την υπηρετούσαν επίσης και ο θυρωρός της με την κόρη του, αλλά φυσικά

και η κόρη της Καίτη. Το σπίτι έσφυζε από ζωή, με τον Βοσκόπουλο, τον Μενιδιάτη και πάντα τον Καλδάρια κοντά της αλλά και τον Βασίλη Νικολαΐδη¹⁷).

Το 1968 η εγγονή της επέστρεψε και δούλεψε για ένα διάστημα στην Ελλάδα, γρήγορα όμως αναχώρησε και πάλι. Λίγο καιρό αφότου έφυγε την ειδοποίησαν πως η Ευτυχία είναι βαριά στον νοσοκομείο. Όταν έφτασε κοντά της, η Ευτυχία είχε ανακάμψει με τη φροντίδα και τη στοργή των δικών της ανθρώπων, είχε όμως αρχίσει να γυρνάει στο μυαλό της η ιδέα του θανάτου.

Η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου πέθανε στις 7 Ιανουαρίου του 1972. Η εγγονή της, που βρισκόταν στο Σικάγο μαζί με τον Μανέλη εκείνη την ημέρα, είδε τον πατέρα της να κλαίει, και στο μνημόσυνο που έκαναν στο Σικάγο 40 μέρες μετά τον θάνατο της παραβρέθηκε όλος ο ελληνικός καλλιτεχνικός κόσμος της Αμερικής. Πριν πεθάνει η Ευτυχία ζήτησε να της τραγουδήσουν το «Σαν βγαίνει ο Χότζας στο Τζαμί» και τον «Αμαξά».

Όταν εξέπνεε η Ευτυχία, μια μέλλουσα στιχουργός διένυε τα πρώτα παιδικά της χρόνια. Η Ευαγγελία Νικολακοπούλου γεννήθηκε το 1957 στα Μέθανα. Εκεί έζησε μέχρι τα δέκα της περίπου χρόνια, συλλέγοντας εμπειρίες της ηρεμίας, της φύσης και της επαρχιακής αμεσότητας, καθώς και εικόνες που αναδύθηκαν αργότερα πολλαπλώς στους στίχους της. Φιλόμουση, είχε δέσει ένα ραδιοφωνάκι με σύρμα στο ποδήλατό της και άκουγε μουσική κάνοντας βόλτες¹⁸. Ενώ μέχρι τα 13 της ήταν εξωστρεφής, στην εφηβεία άλλαξε αρκετά και άρχισε να διαβάζει πολύ, δείχνοντας ιδιαίτερη αδυναμία στον Νίκο Καζαντζάκη. Αρνήθηκε να δώσει εξετάσεις για να μπει στην Τράπεζα όπως την προέτρεπε η οικογένειά της, και προτίμησε να σπουδάσει κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Συγχρόνως παρακολουθούσε μαθήματα κινηματογραφίας στη σχολή Σταυράκου, θέατρο στη σχολή του Πέλου Κατσέλη και κλασική κιθάρα. Η συνάντησή της με τον Σταμάτη Κραουνάκη ενώ σπουδάζει ακόμη στα τέλη της δεκαετίας του '70 και είναι καταλυτική. Εγκαινιάζει μια πολύ ισχυρή προσωπική σχέση, αλλά και μια μακρόχρονη καλλιτεχνική συνεργασία.

¹⁷ Γνωστός κοσμικός της Αθηναϊκής νύχτας, κληρονόμος της γνωστής φαρμακοβιομηχανίας Καλμόλ, βλ. Ρέα Μανέλη, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Αγκυρα, Αθήνα 2003, σελ. 142.

¹⁸ Πατούλη Κρυσταλία, Καρνής Λουκάς, Συνέντευξη της Λίνας Νικολακοπούλου, Περιοδικό DNA, τ.1, Δεκέμβριος 1997.

Η Νικολακοπούλου ήταν από μικρή άνθρωπος υπερήφανος και χωρίς ανασφάλειες, ακριβώς όπως και η Παπαγιαννοπούλου. Τα βιώματά της είναι ωστόσο εντελώς διαφορετικά, αφού έζησε την εποχή της μεταπολίτευσης, με την έντονη αστικοποίηση και την άνοδο του καταναλωτισμού. Παρά την εμπορική της επιτυχία, η προσωπική της ζωή δεν απασχόλησε ποτέ την κοινή γνώμη. Το πλούσιο έργο της αντανakλά πολύ έντονα τη ζωή και τους προβληματισμούς του σύγχρονου Έλληνα.

Η Νικολακοπούλου έχει γράψει στίχους που επένδυσαν θεατρικά έργα, και προπαντός πάρα πολλά τραγούδια. Πολλοί είναι οι μουσικοί που χρησιμοποίησαν τους στίχους της, ο Σταμάτης Κραουνάκης, ο Νίκος Αντύπας, ο Δημήτρης Παπαδημητρίου, ο Θάνος Μικρούτσικος, ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Γιώργος Χατζηνάσιος, αλλά και ξένοι συνθέτες, όπως ο Goran Bregovic, ο Paolo Conte, ο Ara Dikjian και άλλοι. Το στιχουργικό της έργο είναι τεράστιο, αφού πλέον μετράει σχεδόν 30 χρόνια στη δισκογραφία. Μία από τις πιο κορυφαίες στιγμές της πορείας της ήταν η συμμετοχή της στην συμβουλευτική ομάδα της τελετής έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004, όπου επιμελήθηκε τα κείμενα που πλαισίωσαν την τελετή. Στη συνέχεια ασχολήθηκε με το φεστιβάλ τραγουδιού Θεσσαλονίκης, αφού θεωρεί πολύ σημαντικό να δοθεί έδαφος σε νέους καλλιτέχνες.

Η Λίνα Νικολακοπούλου, μετά από δύο πολύ δημιουργικές δεκαετίες (1980-90), συνεχίζει να παράγει έργο, όχι όμως στον ίδιο όγκο. Έχει όμως πάντα ιδιαίτερη αποδοχή και είναι μια από τις σημαντικότερες στιχουργικές μορφές της σύγχρονης μουσικής σκηνής.

Θεωρεί την Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο διαφορετικών κόσμων, Ανατολής και Δύσης, πράγμα που χαρακτηρίζει την «ιδιοπροσωπία» του ελληνικού πολιτισμού, την ιδιαίτερή του ταυτότητα.

Η ίδια αναγνωρίζει σαν δώρο το συγγραφικό της χάρισμα, αποκαλύπτει όμως πως το κάθε της τραγούδι είχε το κόστος του για την ίδια, καθώς την φέρνει αντιμέτωπη με αυτό που την πονά ή «αυτό που δεν αντέχει», όπως δήλωσε μιλώντας για το «Μαμά γερνάω». Έμπνευσή της μπορεί να γίνουν τα πιο ασήμαντα πράγματα, η ταπεινή καθημερινότητα, «ο άνθρωπος που ασβεστώνει τις νεραντζιές» όπως έχει πει και η ίδια¹⁹. Αναζητά με επιμονή αυτό που κρύβουμε μέσα μας, το συναίσθημα που

¹⁹ Βλ. Νικολαΐδης Γιώργος (επιμέλεια), Θέμελη Άννα (κείμενα), *Αφιέρωμα στη Λίνα Νικολακοπούλου*, Περιοδικό ΩΣ3, Ιούνιος 2006.

συγκαλύφθηκε από την ύλη, σε μια περίοδο που η ύλη έχει ρόλο πρωταγωνιστικό στη ζωή μας. Γι' αυτό και επιστρέφει συχνά στο θέμα του έρωτα και τη φιλίας²⁰.

Συχνή στο έργο της είναι η υπογράμμιση της αδικίας: «...Πάντα, όμως, είχα έντονη μέσα μου τη διεκδίκηση του δίκαιου. Μπορούσα να δώσω και να φάω ξύλο γι' αυτό...»²¹. Στο πεδίο αυτό η στιχουργική της συναντά τη στιχουργική της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου και προσφέρεται για μια σύγκριση της έκφρασής της στην διαχρονία της λαϊκής μουσικής της νεότερης Ελλάδας. Η Νικολακοπούλου, γυναίκα σύγχρονη, παρόλο που ζει την εποχή των τεχνολογικών επαναστάσεων και της παγκοσμιοποίησης, δεν αγνοεί το θεμελιώδες αυτό συστατικό της λαϊκής κουλτούρας. Απολαμβάνει την εποχή της με την επικοινωνιακή επανάσταση που επιτρέπει να γνωρίζουμε ανά πάσα στιγμή τι συμβαίνει στην άλλη άκρη του πλανήτη, εκφράζει όμως και τον φόβο και τις ανησυχίες της απέναντι στις πάσης φύσεως εξουσίες και απέναντι στο άγνωστο.

²⁰ Πατούλη Κρυσταλία, Καρνής Λουκάς, Συνέντευξη της Λίνας Νικολακοπούλου, Περιοδικό DNA, τ.1, Δεκέμβριος 1997.

²¹ Νικολαΐδης Γιώργος (επιμέλεια), Θέμελη Άννα (κείμενα), *Αφιέρωμα στη Λίνα Νικολακοπούλου*, Περιοδικό ΩΣ3, Ιούνιος 2006.

ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΞΕΝΙΤΙΑΣ

α. Το ιστορικό πλαίσιο

Η Ελλάδα κυρίως λόγω της γεωγραφικής της θέσης αλλά και εξ αιτίας των ιστορικών συνθηκών, ανέκαθεν αποτελούσε χώρα ναυτική με λαό δραστήριο στο εμπόριο και επιρρεπή σε μετακινήσεις. Ο μεταναστευτικός χαρακτήρας βέβαια των Ελλήνων διαφοροποιείται από εποχή σε εποχή, δεν παύει όμως να είναι θεμελιώδες στοιχείο της ελληνικής πραγματικότητας, πράγμα που αποτυπώνεται έντονα στην τέχνη, και κυρίως στην ποίηση. Όπως δύσκολο είναι να αναλύσουμε την ιστορία των Ελλήνων ως ενιαίο πλαίσιο, μιας και η Ελλάδα στην συγκεκριμένη γεωγραφική της μορφή μετρά περίπου εκατό χρόνια, έτσι είναι δύσκολο να αναλύσουμε και την μεταναστευτική ιστορία των Ελλήνων ως ένα ενιαίο φαινόμενο, με συνέχεια και ενότητα. Πολλές φορές βέβαια έχει αποδοθεί στους Έλληνες ο χαρακτήρας του «φιλαπόδημου» η του «ταξιδευτή» όπως ο Οδυσσέας, η αλήθεια είναι όμως πως ένας μεγάλος αριθμός παραγόντων επηρέασαν την διαμόρφωση αυτού του χαρακτήρα.

Προκειμένου να αναλύσουμε εκτενέστερα το φαινόμενο της μετανάστευσης θα το χωρίσουμε σε τρεις περιόδους.

- 1^η περίοδος, από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα μέχρι τη δημιουργία του Ελληνικού κράτους, το 1830
- 2^η περίοδος, από το 1830 μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο
- 3^η περίοδος, από το 1950 έως το 1970.

Η πρώτη περίοδος αφορά την Τουρκοκρατία, δηλαδή από τον 14^ο έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Υπήρχαν πολλά κίνητρα για τους μετανάστες της περιόδου εκείνης, καταρχήν η τουρκική κυριαρχία που αποδιοργάνωσε την ελληνική κοινωνία και δημιούργησε αίσθημα ανασφάλειας. Σίγουρα όμως τα σημαντικότερα αίτια εκπατρισμού ήταν τα οικονομικά. Η οικονομική κρίση και η έντονη διαφθορά κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, αλλά και η δραστηριοποίηση των Ελλήνων σε εμπορικές συναλλαγές και τη ναυτιλία, οδήγησαν πολλούς Έλληνες της Ηπείρου, της Πελοποννήσου αλλά και της Μακεδονίας και της Θράκης στην μετανάστευση.

Μέρος του μεταναστευτικού αυτού ρεύματος κατευθύνθηκε στην ανατολική Ευρώπη. Αρκετές εύπορες και από υψηλά κοινωνικά στρώματα προερχόμενες οικογένειες πήγαν στην Νότια Ιταλία. Την περίοδο εκείνη δημιουργήθηκε και η ισχυρή παροικία των Ελλήνων στη Βενετία, αλλά και στην Μάλτα. Το μεταναστευτικό ρεύμα

δεν ήταν πολύ ισχυρό ποσοτικά, ήταν όμως ιδιαίτερα δραστήριο σε όλη την Ευρώπη, και κατάφερε να διατηρήσει την ελληνοορθοδοξία και αργότερα να παίξει σημαντικό ρόλο στον αγώνα για την απελευθέρωση²².

Η δεύτερη μεταναστευτική περίοδος χρονολογείται από το 1830 έως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Οι Έλληνες, θέλοντας να δημιουργήσουν εμπορικές σχέσεις με κέντρα της διασποράς, ταξιδεύουν στην Αλεξάνδρεια, την Οδησό και τη Σμύρνη. Πρόκειται τόσο για επαγγελματίες ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων όσο και για άτομα από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που μέσω της θάλασσας αναπτύσσουν εμπορικές κυρίως συναλλαγές. Αιτία του μεταναστευτικού αυτού κινήματος ήταν η έλλειψη ελληνικών πόρων.

Το φαινόμενο που αλλάζει όμως τα μέχρι τότε δεδομένα είναι τα μεταναστευτικά ρεύματα που δημιουργούνται προς τις ΗΠΑ και κορυφώνονται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}. Αναλυτικότερα, το πρώτο ρεύμα Ελλήνων προς την Αμερική ξεκινά το 1824, και ως το 1889 έχει παρασύρει 2.187 μετανάστες²³. Δεν σταματάει όμως εκεί, αλλά συνεχίζει μέχρι το 1924, φτάνοντας σταδιακά να αποδεκατίσει την ελληνική περιφέρεια. Συγκεκριμένα, ως το 1917 καταγράφηκαν 450.000 μετανάστες, αριθμός εντυπωσιακός, αν συσχετιστεί με τον τότε πληθυσμό της Ελλάδας. Μετανάστες κατευθύνθηκαν και προς την Λατινική Αμερική και τον Καναδά όχι όμως στο βαθμό της αμερικανικής αποδημίας. Μια ύφεση του φαινομένου μπορούμε να παρατηρήσουμε την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων, οπότε αρκετοί μετανάστες επιστρέφουν για να πολεμήσουν, ωστόσο η πρώτη αυτή φάση της ελληνικής μετανάστευσης δεν σταματά ουσιαστικά παρά το 1924, όταν η Αμερική θα πάψει να δέχεται μετανάστες από την νότια Ευρώπη.

Το πρώτο αυτό μεταναστευτικό ρεύμα προερχόταν κυρίως από την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τα νησιά. Αν θέλουμε να εννοήσουμε ένα γενικότερο πλαίσιο αιτιών που οδήγησαν στην τάση αυτή, μπορούμε να τα χωρίσουμε σε τρεις βασικούς παράγοντες, την οικονομική κατάσταση της χώρας προέλευσης των μεταναστών, τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στη χώρα υποδοχής και τη δυνατότητα των ανθρώπων να μετοικήσουν. Φυσικά οι παράγοντες έλξης και ώθησης μπορούν να είναι ατομικοί και προσωπικοί. Εκτενέστερα τα κίνητρά τους ήταν η

²² Βλ. Ιωάννης Χασιώτης, *Επισκόπηση τη ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 41.

²³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα 1830-1922*, Θεμέλιο, Αθήνα 1975.

φτώχεια, η ανέχεια, τα προβλήματα που προκάλεσε η οικονομική πτώχευση της Ελλάδας, τα αποτελέσματα του άτυχου πολέμου του 1897, η σταφιδική κρίση²⁴, αλλά και ενδογενή κοινωνικά ζητήματα, όπως τα προβλήματα της εκπαίδευσης και η έντονη τοκογλυφία. Ένας ακόμη παράγοντας ώθησης ήταν πως όσοι Έλληνες ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μετά το νόμο που ψηφίστηκε το 1908, ήταν αναγκασμένοι να υπηρετήσουν τον Τούρκικο στρατό, έτσι αρκετοί μετανάστευσαν για να γλιτώσουν τη θητεία. Ακόμη αρκετοί νεαροί άντρες κυρίως από την Πελοπόννησο ταξίδευαν προκειμένου να εξασφαλίσουν την προίκα για τις αδερφές τους, μιας και θεωρούνταν απαραίτητη προϋπόθεση για τον γάμο τους. Έτσι θα μπορούσε η οικογένεια να διατηρήσει το βιοτικό της επίπεδο αξιοποιώντας το πιο παραγωγικό άτομο της οικογένειας, τον νέο άντρα.

Φυσικά οι μετανάστες δεν ανήκαν μόνο στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Μάλιστα στο καράβι, κατά την διάρκεια του ταξιδιού τους, ήταν χωρισμένοι σε τρεις κοινωνικές- οικονομικές τάξεις. Η κατώτερη ήταν φυσικά και η φτωχότερη και πολυπληθέστερη. Τα μέλη της ταξίδευαν στοιβαγμένα στα αμπάρια των πλοίων, υπέφεραν από την ψείρα και τις καιρικές συνθήκες, και πολλές φορές ξέμεναν από φαγητό μιας και το ταξίδι ήταν πολύ μεγάλο, ενώ άλλες φορές ακόμη κι από πόσιμο νερό. Το ταξίδι κρατούσε τρεις εβδομάδες ή ακόμη κι έναν ολόκληρο μήνα και αρκετές φορές ήταν αναγκασμένοι να αλλάζουν πλοίο αφού ως το 1905 δεν υπήρχε απ' ευθείας γραμμή από τον Πειραιά στις ΗΠΑ. Οι άλλες δύο τάξεις διεκδικούσαν κατά την διάρκεια του ταξιδιού τους μεταχείριση ανάλογη με την οικονομική τους θέση. Επίσης η καταγωγή των μεταναστών ποικίλλει ανάλογα με την περίπτωση, ενώ στην αρχή καταγόταν κυρίως από τις περιοχές που επλήγησαν από την σταφιδική κρίση, δηλαδή την Πελοπόννησο, τα Ιόνια νησιά και τη Δυτική Στερεά Ελλάδα, αργότερα μετανάστευσαν Έλληνες της Θεσσαλίας και των νησιών του Αιγαίου αλλά και από τα μικρασιατικά παράλια.

Οι ταξιδιωτικοί πράκτορες παρουσίαζαν την Αμερική εξιδανικευμένα, ως τόπο απεριόριστων ευκαιριών, κι έτσι πολλοί μετέβαιναν εκεί με σκοπό να μαζέψουν γρήγορα χρήματα και με την προϋπόθεση να γυρίσουν σύντομα στην Ελλάδα. Φυσικά τίποτα από αυτά δεν ίσχυε, μιας και οι συνθήκες εκεί ήταν σχεδόν δουλικές. Πολλοί

²⁴ Βλ. Αλέξανδρος Κιτρόφ, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα Οι απαρχές 1920-1922*, Α' τόμος, Μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σελ. 361 κ.εξ.

εμποδίζονταν στο στόχο τους και γυρνούσαν πίσω, λόγω ασθενειών ή προβλημάτων ποινικού μητρώου. Όσοι κατάφεραν να φτάσουν και να διεκδικήσουν μια θέση εργασίας, κατέβαλαν τεράστια προσπάθεια να ενσωματωθούν στην αμερικάνικη κοινωνία, υφιστάμενοι πολλαπλές ταπεινώσεις και δοκιμασίες. Σύνθημα ήταν η εργατικότητα, και πρότυπο το προφίλ του αυτοδημιούργητου, ο οποίος μοχθώντας σκαρφαλώνει στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις και πραγματώνει το αμερικάνικο όνειρο²⁵. Όταν έφταναν εκεί οι δουλειές στις οποίες συνήθως επιδίδονταν ήταν αυτές του ανειδίκευτου εργάτη, στα εργοτάξια της εταιρείας της διώρυγας του Παναμά, στα ορυχεία των Κεντροδυτικών Πολιτειών (Κολοράντο, Γιούτα) στις κατασκευές σιδηροδρομικών γραμμών West στην Καλιφόρνια, στα στιλβωτήρια, σε εστιατόρια και σε υπαίθρια ανθοπωλεία της Νέας Υόρκης και του Σικάγου. Ελάχιστοι ήταν αυτοί που κατάφεραν να φτιάξουν τις δικές τους μικρές επιχειρήσεις. Το πέρασμα όμως από την προλεταριακή τάξη, βοήθησε μετέπειτα τους Έλληνες να αναλάβουν το ρόλο του σοβαρού επιχειρηματία επάξια, μιας και στην Αμερικανική κοινωνία υπήρχε η ρευστότητα που έδινε αυτή τη δυνατότητα σε όλους. Όσοι τελικά κατάφεραν να περάσουν τις ιατρικές εξετάσεις, να επιβιβασθούν στα πλοία και να φθάσουν στο πολυπόθητο προορισμό τους συνήθως εγκαθίσταται σε πόλεις του Βορειοανατολικού τμήματος της χώρας, Νέα Υόρκη, Βοστώνη, Φιλαδέλφεια και Σικάγο. Βέβαια η εγκατάστασή τους εξαρτιόνταν και από το επάγγελμα που επέλεγαν να κάνουν, όσοι για παράδειγμα δούλευαν στα ορυχεία ή στην κατασκευή σιδηροδρόμων συνήθως εγκαθίστανται στις περιοχές της Πενσυλβανία, του Οχάιο και της Καλιφόρνιας ενώ όσοι δούλευαν στην υφαντουργεία, τη βυρσοδευεία και την παραγωγή υποδημάτων κατευθύνθηκαν στη Μασαχουσέτη και το Νιού Χάμσαϊρ. Ένας σημαντικός κλάδος στον οποίο ξεχώρισαν οι Έλληνες ήταν το γουνεμπόριο, οι Καστοριανοί μετανάστες φέροντας την εμπειρία τους κατάφεραν να δημιουργήσουν ένα πολύ σημαντικό δίκτυο τόσο στην παραγωγή όσο και στο εμπόριο. Επίσης πολλοί Έλληνες κυρίως στη Νέα Υόρκη έφτιαξαν τις δικές τους επιχειρήσεις, από εστιατόρια και παντοπωλεία μέχρι ραφτάδικα και ανθοπωλεία, έτσι μπορούσε όλη η οικογένεια να απασχολείται στην επιχείρηση και να έχουν σχετικά καλά εισοδήματα. Στην Νέα Υόρκη οι Έλληνες κατοικούσαν κυρίως στο Νότιο και Κεντρικό Μανχάταν, όπου ήταν και το σημείο αποβίβασής τους από τα καράβια.

²⁵ Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Κατάρτι, Αθήνα 1994.

Τα πράγματα όμως δεν ήταν πάντα εύπορα για τους μετανάστες που κατάγονταν από την Ελλάδα εκείνη την εποχή, διότι αντιμετωπιζόταν με εχθρότητα, τόσο από τους άλλους μετανάστες, αφού φοβόταν πως θα τους πάρουν τη δουλειά μιας και δεχόταν να δουλέψουν με χαμηλό ημερομίσθιο, όσο και από τους ίδιους τους Αμερικάνους, οι οποίοι είχαν την τάση να τους συγκρίνουν με τους αρχαίους Έλληνες στη βάση βιολογικών κριτηρίων. Αυτό όμως που κυρίως αποξένωνε και δημιουργούσε εχθρότητα ανάμεσα στους Αμερικάνους και τους Έλληνες ήταν πως δούλευαν για πολύ χαμηλά ημερομίσθια και αυτό αποτελούσε απειλή για τις εργασιακές συνθήκες και ευκαιρίες των Αμερικάνων εργατών, επίσης δήλωναν πως παρενοχλούσαν τις γυναίκες τους και πως ζούσαν σε συνθήκες ανθυγιεινές. Μάλιστα στην περιοχή της Νότιας Ομάχα, οι κάτοικοι είχαν κάνει επιθετική διαδήλωση εναντίον των Ελλήνων, οι οποίοι αναγκάστηκαν να τραπούν σε φυγή την ώρα που οι Αμερικάνοι έκαιγαν τα υπάρχοντά τους.

Στην προσπάθεια τους να αντισταθούν απέναντι σε κάθε εκδήλωση εχθρότητας, συσπειρώθηκαν ακόμη περισσότερο, δημιούργησαν ένα εκκλησιαστικό και έντυπο δίκτυο, πάντα όμως υπήρχε το πρόβλημα της αφομοίωσης και η ταυτοτική κρίση στις συνειδήσεις τους²⁶. Αυτό έφερε διχόνοια, αφού άλλες ομάδες τάχτηκαν υπέρ της αφομοίωσης που σαφώς θα τους παρείχε καλύτερες συνθήκες ζωής κι άλλοι θέλησαν να διατηρήσουν την εθνική τους ταυτότητα. Τα πράγματα αποσαφηνίστηκαν την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, όταν ο εθνικός διχασμός έκανε την εμφάνιση του ακόμη και στις απόδημες ελληνικές κοινότητες. Τότε αποσαφηνίστηκε η κατάσταση αφού οι Έλληνες φιλοβενιζελικοί με ενθουσιασμό υπηρέτησαν στον αμερικάνικο στρατό υπέρ της Αντάντ, ενώ οι φιλοβασιλικοί ζητούσαν ουδετερότητα, που ουσιαστικά σήμαινε γερμανική υποστήριξη. Τελικά οι Έλληνες αναγκάστηκαν να αφομοιωθούν στην αμερικάνικη πραγματικότητα. Μέχρι το 1920 αρκετοί πήραν την αμερικανική υπηκοότητα και πλέον άρχισαν να ενσωματώνονται στη νέα τους πατρίδα.

Η ιστορία όμως της ελληνικής μετανάστευσης δεν τελειώνει εδώ²⁷. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο πραγματοποιείται η παλιννόστηση πολλών Ελλήνων, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει σε αποικιοκρατούμενες αφρικάνικες χώρες, αφού μετά τη λήξη του πολέμου έληξε και η αποικιοκρατία σε πολλές από αυτές. Επίσης σε κρίση ήταν και

²⁶ Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Οι απαρχές 1920-1922*, Α΄ τόμος, Μέρος 1^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, κεφ. 9.

²⁷ Λίνα Βεντούρα, «Οι δρόμοι της μεγάλης φυγής», *Το Βήμα*, Κυριακή 19/12/1999.

ο Ελληνισμός της Τουρκίας, της Ρουμανίας και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, μετά από την απόφαση μιας πιο «καθαρής» εθνικά, πολιτικής από τις χώρες αυτές²⁸.

Την δεκαετία του 1960 ξεσπά ένα νέο ρεύμα μεταναστών, τόσο στην Ευρώπη όσο και πέρα από αυτήν. Προορισμός τους αυτή τη φορά είναι:

- Χώρες της κεντρικής και νότιας Αφρικής, με περίπου 18.000 μετανάστες την περίοδο 1955-1968
- Λατινική Αμερική, περισσότερο στην Αργεντινή και την Βραζιλία, με 48.000 περίπου μετανάστες.
- Ο Καναδάς, με 107.780 περίπου μετανάστες την περίοδο 1945-1971
- Η Αυστραλία, όπου την περίοδο 1945 έως 1982 μετανάστευσαν 240.000 Έλληνες
- Οι ΗΠΑ, όπου θα μεταναστεύσουν περίπου 160.000 Έλληνες την περίοδο 1966-1980.

Η τάση αυτή προς τις χώρες πέρα από τα ευρωπαϊκά όρια θα διακοπεί όταν νέες ευκαιρίες επαγγελματικής αποκατάστασης θα δοθούν σε χώρες της δυτικής Ευρώπης. Το ρεύμα προέρχεται από τη βόρειο Ελλάδα, δηλαδή την Ήπειρο, την Μακεδονία και τη Θράκη. Συγκεκριμένα από το 1947 ως το 1977 καταγράφηκαν 1.000.000 μετανάστες, από τους οποίους οι 600.000 περίπου κατευθύνθηκαν προς την βορειοδυτική Ευρώπη, και κυρίως προς την Γερμανία. Επίσης αρκετοί πήγαν στο Βέλγιο, την Ιταλία την Βρετανία και τη Γαλλία, ενώ κάποιοι στην Αυστρία, τη Σουηδία και την Ολλανδία.

Το ρεύμα αυτό δεν αφορά μια ανεξάρτητη ελληνική τάση, αλλά είναι μέρος ενός καθολικότερου φαινομένου μετακινήσεων από αγροτικές σε βιομηχανικές χώρες, που επιτείνει την δυσαναλογία της τεχνολογικής ανάπτυξης από χώρα σε χώρα. Τα αίτια του νέου αυτού ρεύματος πηγάζουν τόσο από τα προβλήματα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας όσο και από την ανάγκη των αναπτυγμένων χωρών για εργατικά χέρια λόγω της καλπάζουσας βιομηχανίας. Πολύ σημαντικοί παράγοντες είναι όμως και η Κατοχή και ο Εμφύλιος. Ο πόλεμος δεν άφησε πληγές μόνο στην Ελλάδα, οι χώρες υποδοχής και κυρίως η Γερμανία μετρούσε πολλά θύματα στο πόλεμο τα οποία ανήκαν στην εργατική τάξη, και άφησαν μεγάλα κενά σε αυτή. Επίσης τα χρόνια του πολέμου υπήρχε υπογεννητικότητα, και πλέον όλη η Ευρώπη είχε ανάγκη την ανασυγκρότηση μέσω της φτηνής εργατικής δύναμης των μεταναστών. Ταυτόχρονα όμως έλυε το

²⁸ Βλ. Ιωάννης Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της Νεοελληνικής διασποράς*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 127.

πρόβλημα της Ελλάδας, αφού μετά την απότομη αστικοποίηση κυρίως τη δεκαετία του 1960, ήταν πολύ δύσκολο τα αστικά της κέντρα να απορροφήσουν την εργατική δύναμη που είχαν συγκεντρώσει. Ο μεταναστευτικός χαρακτήρας έχει πλέον αλλάξει, οι γυναίκες που απουσίαζαν από το φαινόμενο αυτό τα προηγούμενα χρόνια, πλέον συμμετέχουν ενεργά, επίσης έχει αλλάξει γεωγραφικά αφού πλέον δεν αφορά τόσο τις περιοχές της Πελοποννήσου αλλά τη Μακεδονία, αφού γύρω στο 45% των μεταναστών προέρχονται από εκεί.

Το δεύτερο αυτό μεταναστευτικό ρεύμα των μέσων του 20^{ου} αιώνα φεύγει από την Ελλάδα με καλύτερες συνθήκες από αυτές που γνώρισαν οι πρώτοι μετανάστες: πριν την αναχώρησή τους διαθέτουν ήδη συμβάσεις εργασίας, και γνωρίζουν τόσο τα δικά τους δικαιώματα όσο και τις υποχρεώσεις των χωρών υποδοχής. Μια πολύ σημαντική παράμετρος που βοήθησε αρκετά τους μετανάστες στις χώρες υποδοχής ήταν τα μεταναστευτικά δίκτυα²⁹. Ο πρώτος και κύριος λόγος δημιουργίας μεταναστευτικών δικτύων είναι η ανασφάλεια των μεταναστών, αφού τα ταξίδια, και συνεπώς η επικοινωνία και οι πληροφορίες για τις χώρες προορισμού ήταν περιορισμένες. Η οργανωμένη μετανάστευση δεν τους απάλλαζε άλλωστε από την σχέση εξάρτησης που βίωναν και από τον στιγματισμό τους ως ξένων. Έτσι η διατήρηση δικτύων, εκτός από την υλική βοήθεια και τα πρακτικά ζητήματα ένταξης και ασφάλειας, εξασφάλιζε στον μετανάστη το αίσθημα του συνανήκειν σε μία ομάδα κοινών χαρακτηριστικών και κοινής ταυτότητας. Δεδομένου του ότι συνήθως ζούσαν λίγο-πολύ γκετοποιημένοι σε υποβαθμισμένες εγκαταστάσεις και γειτονιές, που οι ντόπιοι είχαν εγκαταλείψει, τα δίκτυα αναλάμβαναν να ικανοποιήσουν το αίσθημα συντήρησης του πολιτισμικού κεφαλαίου της εκάστοτε ομάδας. Για να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες και την εχθρότητα του νέου περιβάλλοντος οργανώθηκαν σε μικρές κοινωνίες, γύρω από τις εκκλησίες τους, που τους έδιναν την ψευδαίσθηση του δεσμού με τα πάτρια. Βέβαια για πολλούς ο προσωρινός χαρακτήρας του ξεριζωμού διαψεύστηκε, και δεν γύρισαν πίσω ποτέ.

Οι επαγγελματικές δραστηριότητες των Ελλήνων περιορίζονταν κυρίως στα χειρωνακτικά επαγγέλματα (ορυχεία, σιδηρόδρομος, βιομηχανίες). Λίγοι μετανάστες έγιναν υπάλληλοι, ενώ ακόμα λιγότεροι κατάφεραν να φτιάξουν την δική τους επιχείρηση.

²⁹ Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικές και τις κοινωνικές θέσεις*, Κατάρτι, Αθήνα 1994.

Σήμερα ο αριθμός των αποδήμων είναι πολύ δύσκολο να υπολογιστεί. Μετά τη νέα οικονομική κρίση της δεκαετίας που διανύουμε, όπου πλέον μπορούμε να μιλάμε για ένα τέταρτο κύμα αποδήμων, πρόκειται για έναν πολύ μεγάλο αριθμό Ελλήνων στο εξωτερικό. Ο χαρακτήρας της σημερινής μετανάστευσης είναι και πάλι διαφορετικός, δεν πρόκειται για ανειδίκευτους εργάτες αλλά για ανθρώπους όλων των ηλικιών, κυρίως όμως νέους πτυχιούχους, που δεν μπορούν να απορροφηθούν στη για άλλη μια φορά πληγωμένη ελληνική οικονομία. Τα δεδομένα πλέον έχουν αλλάξει βέβαια, αυτοί που αναχωρούν συνήθως ήδη μιλούν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής και αρκετές φορές πηγαίνουν μετά από πρόσκληση ώστε να εξασκήσουν το επάγγελμα το οποίο σπούδασαν. Οι επικοινωνίες βρίσκονται στο ζενίθ, και αυτή η φορά είναι λιγότερο επώδυνη η αφομοίωσή τους στις νέες συνθήκες. Η κατάσταση των αποδήμων έξω πλέον είναι πολύ καλά οργανωμένη, διατηρούν τη συσπείρωσή τους ακόμη και σήμερα και έχουν αναπτύξει ένα πολύ ισχυρό δίκτυο μεταξύ τους, που βοηθά τόσο το αίσθημα ταυτότητας, όσο και την επίλυση πρακτικών προβλημάτων.

Από την δεκαετία του '80 και εντεύθεν οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες άλλαξαν άρδην. Η Ελλάδα πλέον δεν αποτελεί χώρα εξαγωγής μεταναστών, αλλά χώρα υποδοχής. Τα αποτελέσματα της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης δεν θα μπορούσαν να αφήσουν την Ελλάδα ανέπαφη. Μεταναστευτικά ρεύματα άρχισαν να κινούνται στην Ελλάδα τόσο από γειτονικές όσο και από μακρινές χώρες. Καταρχήν μετά την πολιτική κρίση στην Αλβανία χιλιάδες Αλβανοί, κυρίως άντρες, στην αρχή παράνομα κι έπειτα με προσωρινές άδειες, εισήλθαν στην Ελλάδα για να βρουν δουλειά στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η ελληνική ύπαιθρος γέμισε από εργάτες γης, κυρίως τα καλοκαίρια, αλλά και αρκετοί πήγαν στα αστικά κέντρα και δούλεψαν ως ανειδίκευτοι εργάτες. Πλέον κάποιοι έχουν φέρει τις οικογένειές τους κι έχουν ενταχθεί στην ελληνική πραγματικότητα, ενώ αρκετοί έχουν επαναπατριστεί.

Τη δεκαετία του '90, η Βόρεια Ελλάδα δέχτηκε ένα μεγάλο κύμα μεταναστών από τη Γεωργία. Άλλοι ως παλιννοστούντες και αρκετοί ως πολιτικοί μετανάστες ερχόταν μαζί με τις οικογένειές τους κυρίως ζητώντας πολιτικό άσυλο και ένα ειρηνικό περιβάλλον. Το κομμάτι αυτό των μεταναστών αφομοιώθηκε επίσης πολύ εύκολα, ίσως λόγω της θρησκείας (οι περισσότεροι βαπτίστηκαν χριστιανοί ορθόδοξοι), και της μονιμότητας των μετοικήσεών τους.

Την περίοδο όμως που ακολούθησε η εισροή μεταναστών, κυρίως παράνομων, έγινε ανεξέλεγκτη. Η Ελλάδα σαν γέφυρα ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση δέχτηκε τεράστιο αριθμό μετακινούμενων κυρίως από εμπόλεμες χώρες της Ασίας, αλλά και

από φτωχές και εμπόλεμες χώρες της Αφρικής. Άντρες νεαρής ηλικίας συνήθως και σε ελάχιστες περιπτώσεις οικογένειες από χώρες όπως το Αφγανιστάν, το Μπαγκλαντές και το Πακιστάν, περνούν τα σύνορα, προερχόμενοι είτε από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης είτε από χώρες της Ασίας, κάτω από άθλιες συνθήκες. Αρκετοί από αυτούς θεωρούν πως η Ελλάδα θα είναι απλά ένα πέρασμα για τη μετάβαση σε χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, κάτι που ελάχιστες φορές καταφέρνουν. Οι ευκαιρίες απασχόλησης εδώ για αυτούς είναι σχεδόν μηδαμινές, κι έτσι αναγκάζονται να ζουν σε συνθήκες εξαθλίωσης.

Ιδιαίτερη είναι η συνθήκη για γυναίκες και άντρες από φτωχές και εμπόλεμες χώρες της Αφρικής, που έρχονται στην Ελλάδα αναζητώντας πολιτικό άσυλο και καλύτερες συνθήκες επιβίωσης. Το επάγγελμα που συνήθως ακολουθούν είναι αυτό του πλανόδιου πωλητή και πολλές φορές έχουν προβλήματα με το νόμο αφού σχεδόν κανένας δεν έχει άδεια. Οι περισσότεροι έρχονται στοιβαγμένοι άλλοτε σε ειδικά διαμορφωμένες κρύπτες λεωφορείων και άλλοτε φορτηγών, κάποιες φορές εις γνώσιν των οδηγών και φυσικά με το αζημίωτο και άλλες κρυμμένοι, προσπαθώντας να βρουν ένα καλύτερο μέλλον. Δεν είναι λίγες οι καταγγελίες οι οποίες κατά καιρούς γίνονται από γυναίκες κυρίως της ανατολικής Ευρώπης αλλά και της Αφρικής για επιτήδειους, οι οποίοι τους υπόσχονται δουλειές και τις «αιχμαλωτίζουν» σε άθλιες συνθήκες με σκοπό την εκμετάλλευσή τους και την εξώθησή τους στην πορνεία.

Σήμερα η Ελλάδα έχει δεχτεί ένα τεράστιο μέγεθος μεταναστών οι οποίοι στερούνται βασικά είδη πρώτης ανάγκης. Κυρίως η πρωτεύουσα, αλλά και άλλα αστικά κέντρα βιώνουν καθημερινά το πρόβλημα της λαθρομετανάστευσης, που συσσωρεύει σε συνθήκες γκέτο ανθρώπους δίχως δουλειά, που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν την τροφή τους, δεν έχουν πρόσβαση στο σύστημα υγείας και συχνά ζουν σε εγκαταλελειμμένα κτίρια ή σε άθλια καταλύματα σπίτια ανά δεκάδες. Οι δύσκολες αυτές συνθήκες συχνά τους οδηγούν σε πράξεις ανομίας όπως, η κλοπή, το εμπόριο ναρκωτικών και η πορνεία. Οι ίδιοι συχνά πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης και ρατσιστικής βίας, ενώ στην πραγματικότητα είναι τα θύματα μιας άρρωστης κοινωνίας.

β. Το λογοτεχνικό πλαίσιο

Η θέση που κατέχει η ξενιτιά στην νεότερη ελληνική λογοτεχνία είναι δικαιολογημένα κυρίαρχη: αυτό είναι προφανές ήδη στην πρώτη καταγραφή ελληνικών δημοτικών τραγουδιών από τον Claude Fauriel³⁰. Το τραγούδι «Ο ζωντανός ο χωρισμός» είναι Ηπειρώτικο, τα μοτίβα που παρατηρούμε είναι πολύ συνηθισμένα στα τραγούδια τέτοιου χαρακτήρα. Σημαντικότερο η σύγκριση ανάμεσα στον πόνο για ένα θάνατο και στον πόνο του ξεριζωμού:

*Άνοιξε θλιβερή καρδιά και πικραμέν' αχείλι
άνοιξε, πες μας τίποτες και παρηγόρησέ μας.
Παρηγοριά 'χ' ο θάνατος και λησμοσύν' ο Χάρος,
ο ζωντανός ο χωρισμός παρηγοριά δεν έχει.
Χωρίζ' η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα,
Χωρίζονται τ' αντρόγνυα τα πολυαγαπημένα
τώρα όντας χωρίζονται, τα δέντρα ξεριζώνουν,
και πάλ' όταν 'νταμώνουνται, τα δέντρα φύλλα βγάζουν.*

Αρκετές φορές στη δημοτική ποίηση παρατηρούμε τον κοινό αυτό άξονα ανάμεσα στο θάνατο, την ξενιτιά και το γάμο. Αυτό που συνδέει τα τρία αυτά γεγονότα είναι το πένθος της απώλειας, σε μια εποχή που οι οικογένειες ήταν δεμένες σύμφωνα με ένα έντονα πυρηνικό μοντέλο³¹. Η οικογένεια που αποτελεί ένα κλειστό κύτταρο όπως την περιγράφει ο Saunier³², έρχεται σε ρήξη μετά από την απώλεια, η οποία θα φέρει βίαιη κρίση στη συλλογικότητά της. Ο πόνος του μετανάστη έχει εδώ μια συγκεκριμένη ιστορική εκδοχή, παραπέμποντας ευθέως σε μακρινά ταξίδια, που καθιστούσαν ανέφικτη κάθε προσδοκία επικοινωνίας και επαφής. Αν και οι περισσότεροι μετανάστες έβλεπαν τα ξένα σαν μια προσωρινή λύση, η πραγματικότητα τους επιβάλλει μια αμετάκλητη συναισθηματική ρήξη με την οικογένεια και τον τόπο

³⁰Claude Fauriel, *Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι 1824-1825*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο. Δεν θα αναφερθούμε εδώ σε ζητήματα αυθεντικότητας της εν λόγω συλλογής, στην οποία αναφερόμαστε ενδεικτικά για λόγους ιστορικούς.

³¹ Βλ. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 210.

³²Βλ. Guy Saunier, *"Adikia": le mal et l' injustice dans les chansons populaires grecques*, Les belles lettres, Παρίσι 1979, σελ. 231.

τους. Η ρήξη στην οικογένεια αποτελούσε και ρήξη στον κοινωνικό ιστό, η απώλεια ενός νέου ανθρώπου, σε μια εποχή που οι επικοινωνίες και η συγκοινωνία ήταν σχεδόν ανύπαρκτες ήταν ταυτόσημο του θανάτου, του άδικου και πρόωρου θανάτου, ίσως και μεγαλύτερο κακό όπως λέει ένα άλλο δημοτικό τραγούδι

*Η ξενιτιά, η φυλακή, η φτώχεια, η ορφάνια
τα τέσσερα ζυγιάστηκαν σ' ένα βαρύ καντάρι
και πιο βαριά η ξενιτιά με τα πολλά φαρμάκια.*

Η ποίηση των τραγουδιών αυτών αναδεικνύει την σημασία των αρχών της οικογένειας, της ενότητας και της ακεραιότητάς της. Αποτελούν ένα τελετουργικό μέσα από το οποίο εκφράζονται οι ανησυχίες και οι φόβοι αυτών που μένουν πίσω. Σε κάθε περίπτωση ένας αποχωρισμός δημιουργεί κρίση σε μία οικογένεια και ανακατανομή των ρόλων μέσα σε αυτήν. Σε ένα άλλο τραγούδι, η Μανιάτισσα που αποχωρίζεται τον άντρα της λέει χαρακτηριστικά: «χάνω το δίκιο μου», εκφράζοντας την αδικία του πρόωρου αποχωρισμού. Την αγωνία αυτού του εσαεί αποχωρισμού μπορούμε να διακρίνουμε και στους στίχους της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου, στο έργο της «Η πατρίδα», άγνωστης χρονολογίας:

*...Εδώ ζυγιάζουν την ζωή
με ένα βαρύ καντάρι
μαραίνονται τα νιάτα σου
στην άχαρη τη στράτα σου
κι ας είσαι παλικάρι...*

Παρόλο που από την δημοτική ποίηση μέχρι την εποχή της Παπαγιαννοπούλου μεσολαμβάνουν πολλά χρόνια, τα πράγματα στις επικοινωνίες, η έλλειψη συγκοινωνίας και η φτώχεια συνέχισαν να δημιουργούν την ανησυχία αυτή του άδικου αποχωρισμού. Ένας ακόμη παράγοντας που επηρέασε αυτή την τάση ήταν η ανησυχία της οικογένειας για τις συνθήκες ζωής του ξεριζωμένου, που πολλές φορές ήταν πολύ δύσκολες. Η ιδανική εικόνα της ξενιτιάς, η ευζωία και ο πλούτος δεν αντιστοιχούν στην πραγματικότητα, που δεν είναι άλλη από σκληρή δουλειά και αποξένωση από τους δικούς του ανθρώπους. Οι εικόνες αυτές ενέχουν ένα σχεδόν μεταφυσικό φόβο, αλλά και ενοχή, μια ενοχή με απεριόριστη διάρκεια, που συνοδεύεται από ένα βαθύτατο

αίσθημα αδικίας³³. Αν η Παπαγιαννοπούλου εξέφρασε πολύ έντονα τον φόβο του ανεπίστροφου, είναι προφανώς επειδή τον κουβαλούσε και η ίδια, όπως και όλοι οι πρόσφυγες και ίσως γι' αυτό μιλά συνήθως και στο πρώτο πρόσωπο. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του δημοφιλέστατου τραγουδιού «Φεύγω με πίκρα στα ξένα», που γράφτηκε τη περίοδο 1955-59:

*Μανούλα θα φύγω, μην κλάψεις για μένα.
Η μοίρα το γράφει μονάχος να ζω.
Το μίσος του κόσμου με δέρνει σκληρά
και φεύγω με πίκρα στα ξένα.
Μ' αδίκησαν, μάνα, βαριά με πληγώσαν
και ό,τι αγαπούσα το έχασα πια.
Ποτέ το παιδί σου δεν είδε χαρά
και φεύγει για πάντα στα ξένα.
Πικρές αναμνήσεις μαζί μου θα πάρω
Στα ξένα που θα 'μαι ρημάδι θα ζω.
Παιδί πια δεν θα 'χεις μανούλα γλυκιά,
εκεί θα πεθάνω στα ξένα.*

Το φόβο του ανεπίστροφου εκφράζει και σε άλλους στίχους με προσωπική νοσταλγία, όπως «Ο ξενιτεμένος», που γράφτηκε την περίοδο 1955-59:

*Χρόνια και χρόνια με κυνηγάει
μαύρη κατάρα και βαριά
να τριγυρίζω έρημος, μόνος
μέσα στη μαύρη ξενιτιά.
Το ξένο χώμα που πατώ
με δάκρυα το βρέχω
να ζαναδώ το σπίτι μου
ελπίδα πια δεν έχω.
Ξένος γυρίζω μέσα στους ξένους
στην εξορία την πικρή,*

³³ Διαμάντη Αναγνωστοπούλου, *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*, Πατάκης, Αθήνα 2006.

*στο ξένο χρώμα θα τελειώσει
η ρημαγμένη μου ζωή.*

Όπως είναι αναμενόμενο, στην περίπτωση της Λίνας Νικολακοπούλου δεν έχουμε τέτοιου είδους αναφορές αφού η επικοινωνία έχει αποκατασταθεί σε μείζονα βαθμό στη σύγχρονη κοινωνία.

Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό των δημοτικών τραγουδιών είναι εμφανές στη ποίηση κάθε εποχής είναι η συμμετοχή της φύσης³⁴ στο πόνο και τις ανησυχίες όσων μένουν πίσω με τρόπο κυρίως αλληγορικό και μέσα από μεταφορές και συχνά από παρομοιώσεις. Παραπάνω στην περίπτωση του τραγουδιού «Ζωντανός ο χωρισμός» παρατηρήσαμε πως αναφέρει δέντρα που ξεριζώνονται και ξανανθίζουν μόνο αν επιστρέψει ο ξεριζωμένος. Επίσης στη δημοτική ποίηση συχνά παρατηρούμε το μοτίβο του συμβολικού χειμώνα. Στην περίπτωση της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου, συναντάμε πολύ συχνά τέτοια μοτίβα, όπως στους στίχους του τραγουδιού «Η πατρίδα», άγνωστης χρονολογίας:

*Μέσα στην κρύα ξενιτιά
ο ήλιος δεν ζεσταίνει
παγώνουν και τα όνειρα
κι όσοι ξενιτευτήκανε
βγήκανε γελασμένοι.*

Εδώ προβάλλεται έντονα το απογοητευτικό αίσθημα της διάψευσης των προσδοκιών, το ότι «άλλα περίμεναν κι άλλα βρήκαν», αφού όπως ήδη αναφέρθηκε πολλές φορές, οι μετανάστες εξιδανίκευαν τις χώρες υποδοχής. Ο συμβολικός χειμώνας υπαγορεύει και την ατμόσφαιρα του τραγουδιού «Ο ξεριζωμός», επίσης άγνωστης χρονολογίας:

*Με πήρε αέρας και βοριάς
δεντρί ξεριζωμένο*

³⁴ Η φύση αρκετές φορές χρησιμοποιήθηκε συμβολικά για να παραστήσει το μητρικό πόνο. Πρβλ. Διαμάντη Αναγνωστοπούλου, *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*, Πατάκη, Αθήνα 2006, σελ. 43.

*και μ' έριξε σε ξένη γη
κι είμαι πουλί χαμένο.*

Αυτό που επιτυγχάνεται με αυτή τη μέθοδο είναι η αύξηση της δραματοποίησης, μέσω της συμμετοχής της φύσης. Η παρομοίωση του ξενιτεμένου με πουλί είναι ένα πολύ συχνό φαινόμενο, αφού όπως τα πουλιά έτσι αποδήμησε κι αυτός. Όταν επιστρατεύονται τα στοιχεία της ο πόνος γίνεται εντονότερος, και πλέον το άδικο αναγνωρίζεται ακόμη κι από τα φυσικά φαινόμενα, πρόκειται για μια πλεοναστική στάση απέναντι στο φαινόμενο του ξεριζωμού που όμως εντείνει το δραματουργικό του μέρος. Το χαρακτηριστικό αυτό το παρατηρούμε από την εποχή της δημοτικής ποίησης μέχρι και σήμερα, στους στίχους της Λίνας Νικολακοπούλου για το τραγούδι «Η ξενιτιά», που κυκλοφόρησε το 1994:

*Ψηλά βουνά κι εσείς των άστρων θωριές.
Ποτάμια αχνά, ελάτια, δάφνες, μυρτιές.
Την καρδιά μου, ωχ φωτιά μου, όποιος δει
να του πει να 'ρθει κοντά μου, μην αργεί.
Ξενιτιά μου, έρωτά μου, φως κι αυγή
πριν ραγίσει απ' το σεβντά μου όλη η γη.
Φαράγγια υγρά κι εσείς των δράκων σπηλιές
αετών φτερά κι ανέμων μαύρες φωλιές.
Αηδόνι εσύ, πλανεύτρα στάχτη που καις
με ποιο κρασί μεθάει τα μάτια του, πες.*

Η ίδια επιστρατεύει όλη τη φύση με έντονα τα στοιχεία του φανταστικού (δράκων σπηλιές), προκειμένου να ζητήσουν από τον ξενιτεμένο να γυρίσει πίσω. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο είναι πως θέλει να περιγράψει τον πόνο σαν κάτι τόσο δυσβάσταχτο που μπορεί να ραγίσει όλη τη γη. Επίσης και σε άλλους στίχους της ίδιας στιχουργού παρατηρούμε αυτό το μοτίβο, όπως στο «Άγγελοι», που κυκλοφόρησε το 1996:

*Άγγελοι με τύμπανα βαριά
Πώς λυπάται μέσα μου η καρδιά.
Φίλα με, στοιχειό της ερημιάς*

*Τέτοιες νύχτες σφάζουν μονομιάς.
Σαν ποτήρι ράγισε ο καιρός
Πες μου πώς να κρατήσω μέσα μου το φως.
Σαν ποτήρι ράγισε η ζωή
πες μου πως να μεθύσω μ' άλλη αναπνοή.
Νύχτωσε κι ανάψαμε φωτιές
Βγες φεγγάρι, μέτρα ξενιτιές.*

Η ταύτιση της ξενιτιάς με το θάνατο ανάγεται ευθέως στη δημοτική ποίηση, όπου και τα δύο είναι συνώνυμα με την ανωμαλία και το παράλογο, φέρνοντας την ρήξη στην πυρηνική οικογένεια. Το παραδοσιακό αυτό μοντέλο οικογένειας εξακολουθεί να είναι κυρίαρχο στην εποχή της Παπαγιαννοπούλου, και η απώλεια ενός νέου και παραγωγικού ανθρώπου ανάγεται στη σφαίρα τόσο του αφύσικου όσο και του άδικου. Το θέμα της ευθύνης και αυτό της αδικίας ακολουθούν δρόμους παράλληλους. Ο μετανάστης βιώνει την αδικία, μέσω των δυσκολιών που αντιμετωπίζει στην πατρίδα του και οι οποίες τον αναγκάζουν να μεταναστεύσει. Υπεύθυνη θεωρεί την κοινωνία, που δεν μπόρεσε να του παρέχει μια καλύτερη ζωή. Στην ποίηση, η ευθύνη μεταφέρεται συμβολικά στην οικογένεια³⁵, συνήθως στη μάνα και αρκετά συχνά στην αδελφή³⁶ που διώχνει τον γιο της ή τον αδελφό της αντίστοιχα, λειτουργώντας ουσιαστικά ως προσωποποίηση μιας κοινωνίας που ασκεί πίεση στον νέο. Αντίστροφα, η μητέρα ως υπεύθυνη για την κοινωνική διάσταση της οικογένειας, τιμωρείται με την απώλεια του παιδιού της, που θα πεθάνει στα ξένα, γιατί δεν έκανε κάτι να το κρατήσει πίσω. Συχνά η ίδια η μάνα³⁷ κατηγορείται για αμέλεια και στη δημοτική ποίηση ο

³⁵ Βλ. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 207.

³⁶ Το φαινόμενο αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός πως πολλοί νέοι άντρες έφευγαν στη ξενιτιά προκειμένου να εργαστούν και να επιστρέψουν με ένα γερό κομπόδεμα το οποίο θα προοριζόταν για την προίκα της αδελφής τους. Η ευθύνη της αδελφής ίσως να μην αποτελεί ένα εξ ολοκλήρου συμβολικό γεγονός παρά να ισχύει ως ένα σημαντικό κίνητρο ώθησης προς τις χώρες υποδοχής.

³⁷ Το ζήτημα της μάνας αποτελεί πολύ σημαντικό στοιχείο στην ελληνική ποίηση όπως εξ άλλου και στην ελληνική οικογένεια. Ο Guy Saunier δεν θεωρεί πως τα τραγούδια της ξενιτιάς έχουν τελετουργικό χαρακτήρα όπως αυτά του θανάτου και του γάμου, οπότε χαρακτηρίζει το μοτίβο αυτό ευθύνης της μάνας σαν παράλογο. Από την άλλη πλευρά όμως στο βιβλίο της Αναγνωστοπούλου, παρατίθεται οι απόψεις των Τερζοπούλου και Ψυχογιού που είναι αντίθετες με την άποψη του Saunier, αφού θεωρούν πως με στίχους όπως «διώξε με μάνα διώξε με εκφράζονται όλες οι κοινωνικές πιέσεις που δέχεται ο μετανάστης σαν μια τελετουργία του διωγμού.

ξενιτεμένος συχνά την κατηγορεί για τον άδικο τρόπο μέσω του οποίου αναγκάζεται να φύγει³⁸:

*Μάνα, πολλά μαλώνεις με κι εγώ μισέψει θέλω
να φύγω, να ξενιτευτώ, στα ξένα να γυρίζω
να κάμεις χρόνους να με ιδείς, χρόνους να μ' ανταμώσεις,
να 'ρθούνε, μάνα μ', οι γιορτές, οι μεγαλοβδομάδες,
να πας, μάνα, στην εκκλησιά, να κάμεις το σταυρό σου
και να στραφείς στη μια μεριά και να στραφείς στην άλλη,
να ιδείς μανάδες με παιδιά, γυναίκες με τους άντρες
και τότεσας να θυμηθείς πως έχεις γιο στα ξένα,
να θολωθούν τα μάτια σου τη θάλασσα να βλέπεις.*

Εδώ, πέρα από την ευθύνη που όπως είπα συχνά συναντούμε στη ποίηση θέλει και να την τιμωρήσει όπως θέλει να τιμωρήσει και την κοινωνία που τον ανάγκασε να φύγει³⁹. Στα έργα της Παπαγιαννοπούλου η μάνα παίζει κυρίαρχο ρόλο, όπως στο τραγούδι «Ο ξενιτεμένος», που γράφτηκε την περίοδο 1955-59:

*Κανείς για μένα δεν θα πονέσει
κανείς δεν θα με λυπηθεί
γιατί είμαι μόνος στα μαύρα ξένα
χωρίς μανούλα κι αδερφή.*

Την ίδια περίοδο γράφεται και το «Θα πάω σ' άλλες πολιτείες», με παρόμοιο περιεχόμενο:

*Θα πάω σ' άλλες πολιτείες
να βρω ανθρώπους με καρδιά,
γιατί εδώ η κοινωνία*

³⁸ Βλ. Μιράντα Τερζοπούλου και Ελένη Ψυχογιού, *Από τα τραγούδια στις κοινωνικές δομές*, Διαβάζω, Αθήνα 1984, σελ. 108.

³⁹ Το ότι αναφέρεται πάντα σε άντρα μετανάστη και ποτέ σε μετανάστρια οφείλεται, στην συνήθεια που επικρατούσε μέχρι και τη 2^η μεταναστευτική περίοδο να αποτελεί καθαρά αντρική υπόθεση. Αξίζει να αναφέρουμε πως το 1924 το 95% των μεταναστών ήταν άντρες.

*μου φέρθηκε σαν μητριά.
Μάνα, αχ μάνα μου,
την ευχή σου δώσ' μου.
Φεύγω και πάω
στην άκρια του κόσμου.
Σφίχ' την καρδιά σου, γλυκιά μου μάνα,
πες πως δεν είχες κι εσύ παιδί.
Πες και σ' εκείνη που μ' αγαπάει
θα κάνει χρόνια για να με δει.
Θα πάω σ' άλλες πολιτείες
σε ξένες χώρες και μακρινές,
ίσως και βρω μια στάλα πόνο
μέσα σ' ανθρώπινες καρδιές.*

Ο τρόπος που ζητά από την μάνα να του δώσει την ευχή του είναι σαν της ζητά ουσιαστικά να πάρει την ευθύνη της ενέργειάς του, η ακόμη και να της δίνει την ευκαιρία να μην τον αφήσει να φύγει. Η μάνα είναι το κεντρικό πρόσωπο της οικογένειας, αυτή στην οποία αναφέρεται κατ' εξοχήν ο ξενιτεμένος, αυτή για την οποία πονά αλλά και αυτή που τον πονά περισσότερο από όλους. Οι γυναίκες όπως παρατηρούμε έχουν την αποκλειστικότητα στον πόνο, αφού πουθενά δεν αναφέρεται πατέρας και πολλές φορές μάλιστα η μάνα παρουσιάζεται σαν μόνη κι έρημη, χωρίς να διευκρινίζεται η ύπαρξη πατέρα και συζύγου. Επίσης η ίδια είναι που πρέπει να πει στην αγαπημένη του γιου της πως θα φύγει, άλλο ένα στοιχείο που δημιουργεί μια πλήρη μητριαρχική ευθύνη. Σε αντιπαραβολή με την "μάνα", η "μητριά" είναι για τον ξενιτεμένο ο ορισμός του ξένου, που δεν τον πονάει και δεν μπορεί να του συμπαρασταθεί, σε αντίθεση με τους οικείους αγαπημένους. Είναι επίσης ο ορισμός του άδικου και ανάλγητου παράγοντα, που βρίσκεται στα θεμέλια του λαϊκού ποιητικού δράματος. Πίσω όμως από την έννοια της "μητριάς" η "μάνα" παραμένει ταυτόσημη με την "πατρίδα". Διωγμένη από το σπίτι της την περίοδο της Μικρασιατικής καταστροφής, ποτισμένη με τα βιώματα του ξεριζωμού, η Παπαγιαννοπούλου δεν έπαψε να λέει, όπως γράφει η εγγονή της, πως η μεγαλύτερη αγάπη της ήταν η Μικρασία. Η μετανάστευση γίνεται για την ίδια το συμβολικό πεδίο της δικής της προσφυγιάς και ο νόστος της χαμένης μητέρας-πατρίδας είναι τυπικό μοτίβο των στίχων της.

Στο έργο της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου αποτυπώνεται έντονα ένα μείζον κοινωνικό πρόβλημα της εποχής, φιλτραρισμένο μέσα από τα προσωπικά βιώματα της στιχουργού. Στην προσφυγική συνθήκη που βίωσε ίσως θα έπρεπε να προσθέσουμε εδώ και τις προσωπικές της σχέσεις, όπου το σχήμα της απουσίας είναι αισθητό στους πάσης φύσεως χωρισμούς. Ακόμα και το γεγονός ότι η κόρη της έλειπε συχνά σε περιοδείες με θιάσους στο εξωτερικό της ήταν ιδιαίτερα επώδυνο, σύμφωνα με την μαρτυρία της εγγονής της⁴⁰. Με άλλα λόγια, για την Παπαγιαννοπούλου η ξενιτιά βιώνεται με πολλούς τρόπους. Δεν αρκεί λοιπόν να ισχυριστούμε όπως γίνεται συνήθως ότι απλώς «είχε πιάσει τον παλμό της εποχής της», και αναδείκνυε με τους στίχους της τα τρέχοντα κοινωνικά προβλήματα. Η ξενιτιά αποκτά ευρύτερες συμβολικές διαστάσεις, εν πολλοίς θεμελιωμένες στη δημοτική παράδοση, και καταλήγει όχημα της αδικίας. Η αδικία αυτή θεμελιώνεται πάνω στην απώλεια και οικοδομείται με φόντο μια συγκεκριμένη κοινωνική και οικονομική διαστρωμάτωση, στην οποία η ίδια η στιχουργός έχει εξοκείλει μετά την Μικρασιατική καταστροφή, αλλά και το προσωπικό της πάθος του τζόγου.

Η κοινωνική ευθύνη όμως δεν απασχόλησε μόνο τη Παπαγιαννοπούλου, στην περίπτωση της Λίνας Νικολακοπούλου, δεν υπάρχουν υπαινιγμοί και μεταφορές στο ζήτημα της ευθύνης. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του τραγουδιού «Η πατρίδα», που κυκλοφόρησε το 1992:

Ποια πατρίδα σε διώχνει

και ποια σε χρειάζεται

ποια σε νοιάζεται

ποια γη

Μοίρα του ανθρώπου εναγώνια

Θήβα, Αλβανία⁴¹, Ομόνοια

πανάρχαια και αιώνια

Ποια εικόνα στα στήθια του κόσμου

τραντάζεται

σαν ανάσταση ζώντος θεού

⁴⁰ Ρέα Μανέλη, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Άγκυρα, Αθήνα 2009.

⁴¹ Πρόκειται για τα πρώτα μεταναστευτικά ρεύματα των οποίων η Ελλάδα αποτελεί τόπο έλξης, όπως έχω ήδη αναφέρει στο ιστορικό πλαίσιο της μετανάστευσης.

που αργεί.

Εδώ άμεσα η Νικολακοπούλου ρωτά «ποια πατρίδα σε διώχνει και ποια σε χρειάζεται», πλέον δεν υπαινίσσεται την κοινωνική και πολιτική ευθύνη αλλά την εκφράζει ευθέως, και αυτό διαφοροποιεί τον τρόπο που αποδίδεται η αδικία σε σύγκριση με την Παπαγιαννοπούλου. Η άδικη κοινωνική και πολιτική κατάσταση μιας χώρας, το αν η πατρίδα σου σε νοιάζεται είναι τα ερωτήματα που θέτει η στιχουργός αφού κατανοεί πως οι λόγοι έλξης και ώθησης, δεν είναι κάτι μοιραίο ή υπερφυσικό, αλλά ένα μείζον ζήτημα της σύγχρονης εποχής.

Μετά την δεκαετία του '80, το σκηνικό είναι τελείως διαφορετικό. Στο τραγούδι «Η δική μας ψυχή», που κυκλοφόρησε το 1992, η Λίνα Νικολακοπούλου περιγράφει την μετανάστευση όχι από την πλευρά του μετανάστη, αλλά ως παρατηρητής από μια χώρα υποδοχής:

Ιταλοί, Κορσικανοί⁴², Πορτογάλοι κι Ισπανοί στον υπόγειο

Τραγουδάνε μήπως φτάνει στη μεσόγειο η φωνή ζωντανή

Φύγανε παιδάκια στην Αμέρικα

Χέρια, γκαρσόνια, μαγέρικα

Κι ήρθε απόψε η νύχτα και τους άναψε

Ποιας νοσταλγίας φωτιά

Θάλασσα μου κουρασμένοι είναι πια οι πολιτισμοί που σε γέννησαν

Έτσι λένε ετούτοι οι ξένοι

Μα η Μεσόγειος κι αν πνίγει

Θα 'ναι η Γη.

Η Μεσόγειος, για τις εθνικότητες τις οποίες αναφέραμε, αποτελεί την κοινή πατρίδα, την αφετηρία για το μεγάλο ταξίδι στην Αμερική, και την πραγματοποίηση του αμερικάνικου ονείρου, δηλαδή του επιτυχημένου αυτοδημιούργητου από το μηδέν. Οι τρεις διαφορετικές ομάδες μεταναστών απέναντι στην Αμερική έχουν λιγότερο εθνική ή και υπαρξιακή και περισσότερο πολιτική ταυτότητα: στην καπιταλιστική Αμερική, μετανάστες από τις λιγότερο προνομιούχες γωνιές του πλανήτη συνεχίζουν να ασχολούνται με χειρωνακτικά επαγγέλματα, εδώ για πρώτη φορά παρατηρούμε σε

⁴² Βλ. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 40.

στίχους να περιγράφονται τα επαγγέλματα αυτά. Το παράπονο του άδικου περιγράφεται με πολύ αλληγορικό τρόπο: συγκεκριμένα λέει π.χ. πως «η Μεσόγειος κι αν πνίγει δεν παύει να αποτελεί γη». Η λέξη «πνίγει» εκδηλώνει την πικρία της έλλειψης ευκαιριών και των εξαναγκασμό πολλών νέων να φύγουν, είναι όμως γη, με την έννοια της πατρίδας και παρόλο που πολλοί φεύγουν για την Αμερική αδικημένοι και πικραμένοι από τις πατρίδες τους που δεν μπόρεσαν ή δεν προσπάθησαν να τους κρατήσουν, δεν σταματούν να τη λησμονούν. Απέναντι στην αποξένωση και την μοναξιά η ποίηση παραθέτει την αλληλεγγύη και την οικουμενικότητα. Η παραπάνω διατύπωση διασώζει ωστόσο μια ουσιαστική διάσταση του ζητήματος της ξενιτιάς, όπως το είδαμε στην παραδοσιακή του διαπραγμάτευση: το αίσθημα της αδικίας, που στην προκείμενη περίπτωση αφορά την άνιση μεταχείριση που επιφυλάσσεται στους οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστερους. Η έννοια της πατρίδας εδώ τίθεται σε ισχυρή αμφισβήτηση, συνδεδεμένη λιγότερο με ζητήματα καταγωγής και ταυτότητας και περισσότερο με την προσωπική υπαρξιακή αναζήτηση.

Η Λίνα Νικολακοπούλου διαχειρίζεται το θέμα της ξενιτιάς σε εντελώς διαφορετικό πλαίσιο σε σχέση με την Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου. Το βιωματικό στοιχείο είναι απόν, ενώ έμφαση δίνεται στην οικουμενική διάσταση του φαινομένου, και μάλιστα στην πολιτική της πλευρά. Η ανάγκη που διώχνει έναν άνθρωπο από το σπίτι του παραμένει ωστόσο έκφραση της αδυναμίας της κοινωνίας να καλύψει τις ανάγκες του. Παραμένει μια έκφραση αδικίας τόσο θεμελιώδης, που αποκτά ένα βάθος αδιαμφισβήτητο υπαρξιακό. Η ξενιτιά ήταν και είναι ένα εξαιρετικά δυνατό λογοτεχνικό σύμβολο.

ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

α. Το ιστορικό πλαίσιο

Το φαινόμενο της φτώχειας είναι οικουμενικό αλλά και υποκειμενικό. Σε όλο τον κόσμο ανέκαθεν υπήρχαν και υπάρχουν φτωχοί, οι οποίοι όμως διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Γι' αυτό το λόγο η φτώχεια σήμερα έχει διακριθεί σε απόλυτη και σχετική⁴³. Η πρώτη αναφέρεται σε αυτούς που έχουν προβλήματα επιβίωσης και στερούνται είδη πρώτης ανάγκης, όπως η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η τροφή ή ακόμη και η στέγη. Σε αυτήν την κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε μακροχρόνια ανέργους των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών, ακόμη και τους άστεγους ή και τους μετανάστες. Επίσης και τους φτωχούς των χωρών του Τρίτου κόσμου, όπου υπάρχουν πραγματικά προβλήματα επιβίωσης. Η δεύτερη περίπτωση, της σχετικής φτώχειας, αφορά τις κοινωνικές εκείνες ομάδες οι οποίες δεν έχουν τις δυνατότητες της πλειονότητας του πληθυσμού, στερούνται δηλαδή είδη που δεν είναι πρώτης ανάγκης. Εδώ μπορούμε να διαπιστώσουμε την υποκειμενικότητα του φαινομένου, αφού οι δευτερεύουσες ανάγκες και τα όρια της φτώχειας διαφοροποιούνται τόσο γεωγραφικά, και ιδιαίτερα σε μικρή γεωγραφική κλίμακα, όσο και χρονικά.

Σημαντικός παράγοντας στη διαιώνιση της φτώχειας είναι η ανεργία. Η κοινωνικά δίκαιη εργασία αποτελεί ένα πολύ σημαντικό μέσο για την καταπολέμηση της φτώχειας. Μέσω της αμοιβής (της χρηματικής), αλλά και της δραστηριοποίησης, της οργανωτικότητας, των διαπροσωπικών σχέσεων που αναπτύσσει το άτομο και των κοινωνικών του επαφών αποκτά «κοινωνική αξία» και επιπλέον συμμετέχει στη θέσπιση μια οργανωμένης βάσης του οικονομικού συστήματος. Τον 20^ο αιώνα στον εργασιακό τομέα, σε παγκόσμιο επίπεδο αλλά και στη χώρα μας παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές στον καταμερισμό εργασίας και στα οικονομικά συστήματα. Αν ανατρέξουμε στο ιστορικό χρονικό, θα διαπιστώσουμε πως τα γεγονότα των τελευταίων ετών σαφώς επηρέασαν τον εργασιακό τομέα.

Μετά τη βιομηχανική επανάσταση τα επαγγέλματα που σχετίζονται με τη γη, αλλά και πολλές τέχνες, περιθωριοποιήθηκαν, οι μικροί τεχνίτες αναγκάστηκαν να γίνουν εργάτες, και οι αγρότες εγκατέλειψαν την ανασφάλεια της γεωργίας για να

⁴³ Βλ. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 377.

ενταχθούν στη μισθωτή εργασία. Ο αστισμός⁴⁴ και ο καπιταλισμός σε συνδυασμό με τα νέα καταναλωτικά πρότυπα που επιβλήθηκαν στις σύγχρονες κοινωνίες είχαν ως αποτέλεσμα την ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων.

Για να κατανοήσουμε την έννοια της κοινωνικής ανισότητας, πρέπει πρώτα να αποσαφηνιστεί η έννοια της κοινωνικής τάξης. Σαφής ορισμός δεν υπάρχει ως κοινή παραδοχή από όλους τους κοινωνιολόγους. Αποτελεί τον όρο που χρησιμοποιούμε όταν αναφερόμαστε στις κοινωνικές και οικονομικές διαφορές μεταξύ των ομάδων που διατηρούν κυρίως υλικές διαφορές μεταξύ τους. Η κοινωνική τάξη είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής στρωμάτωσης⁴⁵. Η στρωμάτωση γίνεται με βάση τον πλούτο και διακρίνει στην κοινωνία:

- Δουλεία: την μορφή κοινωνικής στρωμάτωσης όπου το άτομο αποτελεί ιδιοκτησία κάποιου άλλου.
- Κάστα: η κοινωνική θέση ενός ατόμου ορίζεται από τη γέννησή του.
- Νομοκατεστημένες τάξεις: Ανισότητες που προβλέπονται από το νόμο.
- Κοινωνικές τάξεις.

Οι κοινωνικές τάξεις χαρακτηρίζουν τη βιομηχανική κοινωνία χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως η κοινωνική στρωμάτωση είναι ένα νέο φαινόμενο. Αυτός που ξεκίνησε μια έντονη συζήτηση γύρω από το σύστημα και τη λειτουργία των κοινωνικών τάξεων ήταν ο Καρλ Μαρξ. Ορισμοί δόθηκαν πολλοί, τόσο από σύγχρονους Αμερικάνους ερευνητές και κοινωνιολόγους όσο και από τη Γαλλική Ντυρκεμιακή σχολή, για τον Μαρξ όμως η ανάλυση των τάξεων αποτέλεσε κλειδί για ένα σωρό άλλες αναλύσεις. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις παραπάνω απόψεις, θα ορίζαμε τις τάξεις ως τις μεγάλες εκείνες ομάδες, οι οποίες δεν έχουν φραγμούς και όρια, συγκροτούνται ακούσια χωρίς καμία νομική παρέμβαση, δεν είναι συγκεντρωμένες, απεναντίας είναι ιδιαίτερα διευρυμένες, είναι υπερλειτουργικές⁴⁶, υπάρχει μεταξύ τους το φαινόμενο του ριζικά ασυμβίβαστου αφού κανείς δεν μπορεί να ανήκει ταυτόχρονα σε διαφορετικές τάξεις. Αντιστέκονται στη διεύρυνση της καθολικής κοινωνίας και εκδηλώνουν μια τάση για διαρθρωτισμό, λόγω όμως της υπερλειτουργικότητάς τους παραμένουν ανοργάνωτες. Είναι μόνιμες, αφού δεν αναμένεται η διάλυσή τους, είναι

⁴⁴ Με την έννοια του αστισμού, αναφέρεται η αύξηση του αστικού πληθυσμού και η μείωση του αγροτικού πληθυσμού.

⁴⁵ Βλ. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 338.

⁴⁶ Βλ. Georges Gurvitch, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις, Από τον Μαρξ μέχρι σήμερα*, Gutenberg, Αθήνα 1976, σελ. 272.

ανοιχτές, αφού δεν υπάρχει κριτήριο εισχώρησης σε κάποια, είναι ομάδες διαίρεσης και δεν ασκούν καταναγκασμό στα «μέλη» τους. Το σημαντικότερο κίνητρο για την αύξηση της μέθεξης στα όρια μίας τάξης είναι ο ανταγωνισμός τον οποίο αυτή επιδέχεται. Φυσικά στρωμάτωση υπάρχει ακόμη και στα πλαίσια μια τάξης, της οποίας η ιεραρχία στηρίζεται στις αξίες που πρεσβεύει.

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό των τάξεων είναι η κοινή θέση που έχουν τα μέλη της σε σχέση με τα μέσα παραγωγής. Έχουν γίνει πολλές διαιρέσεις κατά κοινωνικές τάξεις, με ιδιαίτερα δημοφιλή την ακόλουθη: άνω, μεσαία, εργατική τάξη και απόκληροι. Οι ομάδες που μας απασχολούν κυρίως είναι αυτές των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων αφού η νοοτροπία και ο ψυχισμός των φτωχών είναι που περιγράφεται στο έργο της Παπαγιαννοπούλου.

Ο όρος υποπρολετάριος, βοηθά στο να κατανοήσουμε τον ψυχισμό και τη νοοτροπία των κατώτερων στρωμάτων. Αρκετοί ερευνητές όρισαν ως υποπρολετάριους τα άτομα που ζουν κάτω από δύσκολες οικονομικές συνθήκες και δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμία άλλη κοινωνική τάξη. Παρόλα αυτά δεν αποτελούν μία άμορφη μάζα, αλλά μπορούν να είναι:

- περιθωριακοί και παράνομοι που ζουν σε κλειστά συνάφεια
- λούμπεν προλετάριοι (ευκαιριακά εργαζόμενοι ή αυτοί που ζουν σε χρόνια ανέχεια), που έχουν απορριφθεί από το κατεστημένο
- οι κατά τον Μαρξ «παλιοί εκπεσόντες προλετάριοι», βραχυχρόνια άνεργοι που μπορεί να ανέλθουν στην εργατική τάξη.

Οι τρεις αυτές διαφορετικές ομάδες παρουσιάζουν διαφορές, έχουν όμως και πολλές ομοιότητες. Αυτό που χαρακτηρίζει την ψυχοσύνθεσή τους είναι η ανασφάλεια και το διαρκές άγχος για την επιβίωσή τους. Αρκετές φορές αδυνατούν να αντιληφθούν την κατάστασή τους κι έτσι γίνονται παθητικοί⁴⁷ ή ακόμη και μοιρολάτρες. Δεν υπάρχουν κανονικοί ρυθμοί στη ζωή τους κι έτσι την αντιμετωπίζουν με αμεσότητα χωρίς να προγραμματίζουν το μέλλον τους. Επίσης στη ψυχοσύνθεσή τους επικρατεί μια έντονη τάση προς τις απολαύσεις, και μια τάση προς εκμετάλλευση κάθε ευκαιρίας που τους δίνεται για προσωρινές ωφέλειες. Στην περίπτωση δε των λούμπεν, που τόσο καλά διαφαίνεται και μέσα από το ρεμπέτικο τραγούδι, εκφράζονται πολύ έντονα οι χαμένες ελπίδες, η αποτυχία, η θλίψη, η αγωνία, η ανάγκη για φυγή στο όνειρο, ο

⁴⁷ Υφίστανται την ταξική τους μοίρα, εσωτερικεύοντας την απόρριψή τους γεννιούνται συναισθήματα ανικανότητας και παθητικότητας ακόμη και αίσθημα κατωτερότητας.

αναθεματισμός στη μοίρα, και η έντονη ανασφάλεια μέσα από μια στάση υπερηφάνειας. Επίσης χαρακτηριστικά είναι το αντρίλίκι, η πονηριά η μαγκιά αλλά και η υποταγή στο πεπρωμένο. Οι ρεμπέτες εκφράζουν πολύ καλά τον υποπρολεταριακό κόσμο που οδηγείται προς την εκβιομηχάνιση. Αν αποδεχτούμε στην περιοδολόγηση του Δαμιανάκου, η εποχή που έγραψε τα τραγούδια της η Παπαγιαννοπούλου ταυτίζεται με την τρίτη περίοδο του ρεμπέτικου⁴⁸. Αυτή, σύμφωνα με τον Δαμιανάκο, χαρακτηρίζεται από την απόφαση του υποπρολετάριου να ξεφύγει από την κατάστασή του, διανύοντας την μεταπολεμική και μετακατοχική περίοδο. Αυτό οφείλεται ακόμη και στο γεγονός πως πολλοί πρώην προλετάριοι λόγω του πολέμου έπεσαν στα κατώτερα στρώματα, αυτοί είναι που αποτελούν τη τάξη των εκπεσόντων προλεταρίων τους οποίους ενδιαφέρει να επανακτήσουν την παλιά κοινωνική τους θέση. Έτσι η ιδεολογία τους θέλει πλέον να περάσει στην εργατική τάξη, αν και συνεχίζει να εκφράζει τα βάσανά του με παθητικότητα.

Στα χρόνια της δραστηριοποίησης της Λίνας Νικολακοπούλου, τις δεκαετίες 1980-1990, το τοπίο είναι σαφώς διαφορετικό, με τη φτώχεια να έχει εκλείψει σε επίπεδο υλικό και βιοποριστικό, πράγμα που σαφώς καλλιέργησε διαφορετική ψυχολογία στη στιχουργό.

Το καπιταλιστικό ⁴⁹μοντέλο των σύγχρονων πόλεων είναι ένα φαινόμενο που έγινε αντιληπτό στη χώρα μας κυρίως μετά το 1960. Χάρη στην εκβιομηχάνιση η οποία αποτέλεσε πόλο έλξης προς τα αστικά κέντρα, άλλαξε ριζικά το σύστημα απασχόλησης σε παγκόσμιο επίπεδο, άρα και στην Ελλάδα. Αν και η χώρα μας ποτέ δεν υπήρξε βιομηχανικό κράτος με τη μορφή των σύγχρονων βιομηχανικών χωρών⁵⁰ όπως η Σιγκαπούρη ή το Χονγκ Κονγκ μετά την δικτατορία (1974), την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και τα πρώτα βήματα της παγκοσμιοποίησης, το εργασιακό κλίμα άλλαξε. Οι «εργάτες κυανού περιλαίμιου»⁵¹ αποτελούν πλέον μειονότητα σε σχέση με αυτούς

⁴⁸ Βλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 2003, σελ. 116.

⁴⁹ Με τον όρο καπιταλισμός εννοούμε το οικονομικό σύστημα των ανταλλαγών της αγοράς. Το «κεφάλαιο» αφορά το χρήμα που διατίθεται με σκοπό την άντληση κέρδους. Όλες οι σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες στηρίζονται στην ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα και τον οικονομικό ανταγωνισμό.

⁵⁰ Βιομηχανικές κοινωνίες είναι αυτές των οποίων η πλειοψηφία απασχολείται σε θέσεις κυανού περιλαίμιου.

⁵¹ Με τον όρο εργάτες κυανού περιλαίμιου, εννοούμε όσους ασχολούνται με χειρωνακτικές εργασίες, πρόκειται για το κατώτερο μέρος της εργατικής τάξης, αφού ακούν ιδιαίτερα κοπιαστική δουλειά και

του «λευκού»⁵², αφού με το άνοιγμα των διεθνών αγορών αρκετές πολυεθνικές δημιούργησαν θυγατρικές και παραρτήματα στη χώρα μας οι οποίες είχαν ανάγκη από στελέχωση. Η ευκολότερη πρόσβαση στη παιδεία δημιούργησε διέξοδο σε υπαλληλικές θέσεις σε συνδυασμό με την αύξηση της γραφειοκρατίας, η οποία απαιτεί θέσεις εργασίας. Επίσης δημιουργήθηκαν νέοι οργανισμοί και κρατικές υπηρεσίες (αεροπορικές εταιρείες, δημόσια έργα, νοσοκομεία, σχολεία) και νέες ανάγκες οι οποίες έδωσαν τη δυνατότητα για εργασία, σε πολύ καλύτερες συνθήκες και με καλές απολαβές. Τα τελευταία λοιπόν χρόνια η μεσαία τάξη⁵³, μεγάλωσε πληθυσμιακά και ακολούθησε με περισσότερο σθένος τα νέα καταναλωτικά πρότυπα. Και άλλες εργασιακές ομάδες ευνοήθηκαν τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, για παράδειγμα στη γεωργία, τόσο μέσω των επιδοτήσεων αλλά και με τη βοήθεια της τεχνολογίας, οι συνθήκες έγιναν πολύ καλύτερες, ακόμη και στην εργατική τάξη υπήρχε καλύτερο εργασιακό περιβάλλον τόσο λόγω των νέων μηχανών που έκαναν ευκολότερη τη δουλειά τους, αλλά και εξ αιτίας των συνδικάτων⁵⁴ που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων.

Ο ρόλος της γυναίκας, στα νέα αυτά πρότυπα δεν ήταν αδρανής. Ως χειραφετημένο πλέον άτομο, αν και πάντα ήταν εργαζόμενη αφού αναλάμβανε τις δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών, πλέον κατέχει δυναμική θέση και στην αγορά εργασίας. Τη δεκαετία του 1980, κατείχαν θέσεις χαμηλά αμειβόμενης εργασίας, στην πορεία όμως ανήλθαν, και σήμερα μπορούμε να δούμε γυναίκες σε υψηλές θέσεις εργασίας. Παρόλα αυτά, κι ενώ ξεπέρασαν σε μεγάλο βαθμό τα γενετικά στερεότυπα οι γυναίκες είναι αναγκασμένες να εργάζονται πολύ σκληρά αφού συνεχίζουν να είναι υπεύθυνες για τις οικιακές εργασίες.

Σήμερα που διανύουμε την μεταβιομηχανική εποχή, η επιστήμη, η τεχνολογία αλλά και τα ΜΜΕ έχουν παίξει πολύ σημαντικό ρόλο και μπορούμε να πούμε πως

συνήθως ιδιαίτερα στα προηγούμενα χρόνια δεν είχαν ιδιαίτερα υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Βλ. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 356.

⁵² Με τον όρο εργάτες λευκού περιλαίμιου, εννοούμε τους υπαλλήλους γραφείου, και εργάτες κυρίως πιο εξειδικευμένους, με καλύτερες απολαβές και συνθήκες εργασίας, επίσης τους ελεύθερους επαγγελματίες ή τους εμπόρους. Βλ. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 356.

⁵³ Πρόκειται για την τάξη των εργατών λευκού περιλαίμιου που όμως βρίσκονται σε χαμηλές διοικητικές θέσεις.

⁵⁴ Τα συνδικάτα αποτελούν την ομάδα των ανθρώπων που φροντίζουν για τα δίκαια συμφέροντα των εργατών σε ένα βιομηχανικό περιβάλλον. Βλ. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 426.

περνάμε στην εποχή της πληροφορίας, αφού πλέον ο χώρος αυτός αποτελεί έναν πολύ δελεαστικό επαγγελματικό προσανατολισμό. Η πληρότητα των τελευταίων ετών έφερε νέες ανησυχίες και προβλήματα στον άνθρωπο. Τα νέα πρότυπα και η ανάγκη για τον άκρατο καταναλωτισμό, το πρότυπο του σύγχρονου γιάπη και της πετυχημένης ανεξάρτητης γυναίκας δημιούργησαν νέα επίπεδα ανασφάλειας σε ατομικό επίπεδο. Παθήσεις όπως η κατάθλιψη, έγιναν ευρέως διαδεδομένες, η πλήξη, η ανία και η εσωστρέφεια είναι κάποια από τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης «φτώχειας» στα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Η ανθρώπινη επαφή αντικαταστάθηκε από την υλιστική ικανοποίηση, και το καπιταλιστικό πρότυπο του εργαζόμενου ανεξάρτητου και αυτάρκους ατόμου δημιούργησε απρόσωπες κοινωνίες τις οποίες χαρακτηρίζει το φαινόμενο της αποξένωσης. Στη νέα εποχή η φτώχεια δεν είναι υλική, αλλά συναισθηματική, και κάπως έτσι διαπιστώνουμε την υποκειμενικότητα του φαινομένου και σε ποιοτικό επίπεδο.

β. Το λογοτεχνικό πλαίσιο

Η φτώχεια απασχόλησε την νεοελληνική ποίηση που από νωρίς συνέδεσε τα ιδεώδη της με την διεκδίκηση μιας πιο ανθρώπινης κοινωνίας, όπως την οραματιζόταν ο σοσιαλισμός. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο Λάμπρος Πορφύρας (1879-1932), άνθρωπος παραιτημένος από φιλοδοξίες και την ανάγκη της αναγνώρισης, ζούσε τον παλμό της εποχής του σε ταβέρνες του Πειραιά, όπου αναγνωρίζει και συλλαμβάνει την περιρρέουσα μελαγχολία:

*Πιέ στου γιαλού τη σκοτεινή ταβέρνα το κρασί σου,
Σε μι' άκρη, τώρα π' άρχισαν ζανά τα πρωτοβρόχια,
Πιέ το με ναύτες και σκυφτούς ψαράδες αντίκρυ σου,
Μ' ανθρώπους που βασάνισε κι η θάλασσα κι η φτώχεια.
Πιέ το, η ψυχή σου αζένοιαστη τόσο πολύ να γίνει
Που αν έρθ' η μοίρα σου η κακιά, να της χαμογελάσεις,
Καημοί καινούριοι αν έρθουνε, μαζί σου ας πιουν κι εκείνοι,
Κι αν έρθει ο Χάρος, ήσυχα κι αυτόν να τον κεράσεις.*

Στους στίχους αυτούς ξετυλίγονται όλα τα χαρακτηριστικά που ο Στάθης Δαμιανάκος εντοπίζει στην πρώτη περίοδο του ρεμπέτικου τραγουδιού⁵⁵. Η σκοτεινή ταβέρνα είναι ο χώρος όπου οι μάζες των υποπρολεταρίων έχουν μεταφέρει την «πιάτσα», τον τόπο της δημιουργίας και της λειτουργίας των τραγουδιών τους. Εκεί πίνουν κρασί, επιδιώκοντας την «φυγή στο όνειρο», την έξοδο από την πλήρη συνείδηση της κατάστασής τους, που συνοδεύεται από μοιρολατρία. Το ίδιο σκηνικό στήνεται και στο πολύ γνωστό ποίημα του Κώστα Βάρναλη (1884-1974), «Οι μοιραίοι»:

*Μες στην υπόγεια την ταβέρνα,
μες σε καπνούς και σε βρισιές,
(απάνου εστρίγγλιζε η λατέρνα)
όλη η παρέα πίναμε εψές,
εψές, σαν όλα τα βραδάκια,*

⁵⁵Βλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 2003, σελ. 142.

να πάνε κάτου τα φαρμάκια.
Σφιγγόταν ο ένας πλάι στον άλλο
και κάπου εφτυούσε καταγής,
ω! πόσο βάσανο μεγάλο
το βάσανο είναι της ζωής!
Όσο κι ο νους αν τυραννιέται
άσπρην ημέρα δε θυμιάται!
(Ηλιε και θάλασσα γαλάζια
και βάθος του άσωτου ουρανού,
ω! της αυγής κροκάτη γάζα
γαρούφαλλα του δειλινού,
λάμπετε-σβήνετε μακριά μας,
χωρίς να μπείτε στην καρδιά μας!)

Του ενού ο πατέρας χρόνια δέκα
παράλυτος - ίδιο στοιχειό
του άλλου κοντόμερη η γυναίκα
στο σπίτι λιώνει από χτικιό,
στο Παλαμίδι ο γιος του Μάζη
κι η κόρη του Γιαβή στο Γκάζι.
-Φταίει το ζαβό το ριζικό μας!
-Φταίει ο θεός που μας μισεί!
-Φταίει το κεφάλι το κακό μας!
-Φταίει πρώτ' απ' όλα το κρασί!

"Ποιος φταίει; Ποιος φταίει;... κανένα στόμα
δεν το 'βρε και δεν το 'πε ακόμα.
Έτσι, στην σκοτεινή ταβέρνα
πίνουμε πάντα μας σκυφτοί,
σαν τα σκουλήκια κάθε φτέρνα
όπου μας εύρει, μας πατεί:
Δειλοί, μοιραίοι κι άβουλοι αντάμα,
προσμένουμε, ίσως, κάποιο θάμα!

Από την άλλη πλευρά, στα πρώτα κιόλας χρόνια του 20^{ου} αιώνα, οι αλλαγές στο εργασιακό περιβάλλον και ιδιαίτερα η ρουτίνα της εργασίας του λευκού περιλαιμίου γίνεται αντιληπτή στο έργο του Καρυωτάκη το 1929:

*...Μίσθια, δουλειά, σωροί χαρτιών, έγνοιες μικρές και λύπες
Αθλιες, με περιμένανε σήμερα καθώς πάντα.*

Εδώ ο Καρυωτάκης, ο οποίος έπληττε τρομερά στη δημοσιοϋπαλληλική του ζωή, εκφράζει το συναίσθημα όλης της μεταπολεμικής γενιάς μέσα από αυτούς τους στίχους του, που αφορούν τη ρουτίνα, την έλλειψη δημιουργικότητας, τη γραφειοκρατία. Πλήρως συνειδητοποιημένος, κάνει κριτική της κατάστασής του χωρίς να εκφράζει την ανασφάλεια και τα βάσανα της οικονομικής ένδειας, αλλά τη φτώχεια μιας ζωής στερημένης από ουσία, αποστεωμένης, σε καταναγκασμό μηχανικών ενεργημάτων.

Στα παραπάνω παραδείγματα αποκρυσταλλώνονται δυο στάσεις απέναντι στο άδικο μιας ζωής στερημένης. Η πρώτη επικεντρώνεται σε ένα πλαίσιο που θα χαρακτηρίζαμε σχηματικά πιο «κοινωνιολογικό», η δε δεύτερη σε ένα πιο «υπαρξιακό».

Το έργο της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου εγγράφεται μάλλον στο πρώτο, όπως συμβαίνει και με το ρεμπέτικο τραγούδι, κυρίως της τρίτης περιόδου. Ένα από τα πρώτα της έργα που αφορούν τη συγκεκριμένη θεματική είναι το «Φτώχεια που με κουρέλιασες», γραμμένο την περίοδο 1948-54:

*Φτώχεια που με κουρέλιασες, με νύχια ματωμένα,
Μες 'στα πολλά σου θύματα γράψε κι ακόμα ένα.
φτώχεια κι αν έχεις θύματα, κρύβεις ψυχές μ' αισθήματα
Φτωχολογιά στον πόνο σου ποτέ σου δε δειλιάζεις
και τα κουρέλια που φοράς, με γέλιο τα σκεπάζεις
Μέσα στις φτώχειας το μπαξέ είμαι κι εγώ λουλούδι,
που θρέφομαι με δάκρυα και με πικρό τραγούδι.*

Η στιχουργός με γλαφυρότητα παρουσιάζει την οικονομική εξαθλίωση μέσα από συμβολισμούς (ματωμένα νύχια), το κύριο όμως χαρακτηριστικό σε αυτό το

τραγούδι είναι πως το χρήμα ελέγχεται ως μέσον που «βρωμίζει» τις καρδιές των ανθρώπων. Η καθαρή συνείδηση του φτωχού αντιπαρατίθεται στην ενοχική αντίληψη του πλούτου, που ελέγχεται για την κοινωνική αδικία, όπως στο «Ένοχο χρήμα ένοχο», που γράφτηκε την περίοδο 1955-59:

*Χίλιες φορές καλύτερα
φτωχός στην κοινωνία
παρά να κάνω χρήματα
με ψέμα κι αδικία.
Ένοχο χρήμα, ένοχο,
ποτέ δεν σε ζηλεύω
με χέρια πάντα καθαρά
στη φτώχεια μου παλεύω.
Όποιος δουλεύει τίμια,
ήσυχος θα κοιμάται,
κατάρες δεν τον πιάνουνε
βλαστήμιες δεν φοβάται.
Χίλιες φορές καλύτερα
στη φτώχεια μου να ζήσω
παρά το αίμα τ' αλλουνού
να πιω και να πλουτίσω.*

Το ζήτημα της ενοχής γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στο παραπάνω έργο. Αν σκεφτούμε το μέγεθος των ανισοτήτων στο πρώιμο καπιταλιστικό σύστημα που επιβλήθηκε στην Ελλάδα απότομα, κυρίως την περίοδο της έλευσης των προσφύγων, καταλαβαίνουμε γιατί το λαϊκό τραγούδι καταγράφει ένα κλίμα έντονης αδικίας και αποστροφής του πλούτου, που αποτελεί προνόμιο των λίγων σε μια περίοδο τεράστιας ανέχειας. Η Παπαγιαννοπούλου εκφράζει την κατηγορία των φτωχών εργατών ή εκείνη των «εκπесόντων προλετάρων», που προσδοκούν την ανέλιξή τους στην εργατική τάξη, παρόλο που το σύνολο των υποπρολετάρων δεν χαρακτηρίζεται για την μαχητικότητά του στον εργασιακό τομέα.

Άλλο ένα δείγμα καταγγελίας της κοινωνικής ανισότητας είναι το τραγούδι «Φάτε πλούσιοι παράδες», που κυκλοφόρησε την περίοδο 1948-54:

*Βρε πλεονέκτη πλούσιε,
ποτέ σου δεν χορταίνεις.
Τον άνθρωπο που δυστυχεί
και σέρνεται μες στη ζωή
αχ, δεν τον καταλαβαίνεις.
Φάτε, πλούσιοι, παράδες
κι εμείς ας πεθάνουμε.
Μια φορά στο ίδιο χώμα
όλους θα μας βάλουνε.
Με τον παρά σου, πλούσιε,
πάντα τα καταφέρνεις
να τρώς το δίκιο τ' αλλουνού
κι από το στόμα του φτωχού
αχ, και την μπουκιά να παίρνεις.
Όσο υπάρχουν πλούσιοι
χωρίς ψυχή στην πλάση,
απ' τη σκληρή τους την καρδιά
η έρημη φτωχολογιά
αχ, ψωμί δεν θα χορτάσει.*

Ο λόγος της στους παραπάνω στίχους είναι όπως πάντα απλός και άμεσος, βαθιά λαϊκός τόσο στο έρεισμα όσο και στην εκφορά του. Κατηγορεί τον πλούσιο για την πλεονεξία του, και θυμίζει το πόσο είμαστε όλοι ίσοι απέναντι στον θάνατο, πράγμα που καταδείχνει πως το χρήμα δεν μπορεί να καθορίσει τα πάντα. Ο πλούσιος που «τρώει το δίκιο του αλλουνού» είναι η εύγλωττη εικόνα της άδικης κατανομής του πλούτου σε μια κοινωνία στην οποία έχει εκλείψει η μεσαία τάξη και κυριαρχούν οι ταξικές αντιθέσεις. Αντίθετα οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις αντιμετωπίζονται με ευαισθησία ως φυτώρια ανθρώπων πλούσιων σε συναισθήματα, τη στιγμή που οι ανώτερες τάξεις συσπειρώνουν ανθρώπους «άψυχους», που τους ενδιαφέρουν μόνο τα υλικά αγαθά. Το ίδιο ακριβώς αντιθετικό σχήμα υπαγορεύει και τους στίχους του τραγουδιού «Πώς τα βαστάει ο Θεός», που γράφτηκε την περίοδο 1955-59:

*Πώς τα βαστάει ο θεός
τ' άδικα που συμβαίνουν,*

*άλλοι το χρήμα να πετούν
κι άλλοι στη φτώχεια να πονούν
και να αργοπεθαίνουν.
Αχ, ζωή τυραννισμένη
που περνάμε οι φτωχοί,
με λαχτάρα κι αγωνία
τρώμε πάντα το ψωμί.
Τα πλούτη δεν τα ζήλεψα,
μα καίγετ' η ψυχή μου,
να τρέμω, ν' αγωνίζομαι,
σκληρά να βασανίζομαι
να βγάλω το ψωμί μου..
Πώς τα βαστάει ο θεός
κι αυτή η κοινωνία,
τόσα παράπονα βαριά
που 'χει τ' ανθρώπου η καρδιά
από την αδικία.*

Εδώ η έκφραση της αδικίας γίνεται κυριολεκτικά κραυγή και λυγμός, που φανερώνει την ανασφάλεια αυτών που δεν έχουν εξασφαλισμένο το αύριο και ζουν τη ζωή τους με αμεσότητα, υπομένοντας σκληρές εργασιακές συνθήκες που μετά βίας εξασφαλίζουν τα προς το ζην. Το κατηγορώ απευθύνεται στην κοινωνία που είναι υπεύθυνη για την αδικία και την ανισότητα. Αυτή η κριτική της κοινωνίας αποτελεί πολύ συνηθισμένο μοτίβο ήδη στα δημοτικά τραγούδια. Είναι συνήθως ελλειπτική και εστιάζει κατά κύριο λόγο στις δύσκολες εργασιακές συνθήκες σε συνάρτηση με τις χαμηλές αποδοχές. Ωστόσο εκφέρονται μάλλον παθητικά, δίχως μαχητικό πνεύμα, και περιορίζονται σε έναν έντονο συναισθηματισμό⁵⁶, όπως στην άγνωστης χρονολογίας «Εξωση»:

*Μου τα πετάζανε, που λες,
τα τσαμασίδα στις αυλές*

⁵⁶Βλ. Guy Saunier, "Adikia": le mal et l' injustice dans les chansons populaires grecques, Les belles lettres, Παρίσι 1979, σελ. 213.

και μ' έκαναν ρεζίλι.
Μα δόξα να 'χει ο Θεός
και ας γκρινιάζει ο φτωχός,
να που υπάρχουνε κι οι φίλοι:
Ο αρκαντάσης ο Μεμάς
που πάντα νοιάζεται για μας
και αγαπάει τη φτώχεια,
έτρεξε, βρήκε μια σπηλιά,
μου τρύπωσε τη φαμελιά
πριν πιάσουν πρωτοβρόχια.
Τώρα να βρέχει, να βροντά
αστροπελέκια να πετά
να ρίχνει καλαπόδια.
Μα κι ο Χριστός μας, βρε παιδιά
γεννήθηκε σε μια σπηλιά
κι είχε παρέα του τα βόδια.

Με αφορμή την περιγραφή ενός περιστατικού έξωσης, οι συγκεκριμένοι στίχοι διακηρύσσουν τις αξίες που καλλιεργούνται στον κόσμο των κατώτερων τάξεων. Πρώτο έρχεται το αίσθημα της ντροπής, το ρεζίλεμα που μοιάζει να είναι βαρύτερο ακόμα κι από τα πρακτικά προβλήματα της άστεγης οικογένειας. Έπειτα υπογραμμίζεται η φιλία και η αλληλεγγύη, που δίνει διέξοδο από το πρόβλημα και δικαιώνει την ηθική μιας κοινωνικής τάξης που εύκολα ταυτίζεται με την ταπεινή υπόσταση του Χριστού.

Στα παραδείγματα που παρατέθηκαν είναι εμφανής η παθητικότητα και η μοιρολατρία που χαρακτηρίζουν την υποπρολεταριακή νοοτροπία. Στον «Γυάλινο κόσμο»⁵⁷, που κυκλοφόρησε την περίοδο 1966-72η ψυχολογία αλλάζει και τον τόνο δίνουν η αντίδραση και η ανταρσία:

Ποιος θα μου δώσει δύναμη

⁵⁷ Σύμφωνα με την εγγονή της (Ρέα Μανέλη, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Άγκυρα, Αθήνα 2009, σελ. 184), το συγκεκριμένο τραγούδι το έγραψε η Παπαγιαννοπούλου ένα βράδυ μετά από μια συζήτηση που είχαν για τις δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν στο χώρο του θεάτρου.

τον κόσμο αυτό ν' αλλάζω,
να φτιάξω όμορφες καρδιές
μεγάλες και πονετικές,
τις σκάρτες να πετάζω;
Να σου δώσω μια να σπάσεις,
αχ βρε κόσμε γυάλινε,
και να φτιάξω μια καινούργια
κοινωνία άλληνε.
Να φτιάξω φίλο αληθινό
το φίλο να πονάει.
Τα βάσανα και οι καημοί
να λείψουνε απ' τη ζωή
κι όμορφη να κυλάει.
Και στις γυναίκες την καρδιά
να βάλω λίγη μπέσα,
να της ανάψω μια φωτιά
να καταστρέψω την ψευτιά
που 'χει στα στήθια μέσα.

Εδώ ο λόγος δεν είναι πια για την αδικία που γεννούν οι οικονομικές ανισότητες, αλλά για ηθικά ζητήματα, το ψέμα, την απιστία, την απάτη που αξιολογούνται ως υπεύθυνα για τα βάσανα και τους καημούς της κοινωνίας. Το παράδοξο είναι πως η Παπαγιαννοπούλου στηλιτεύει την γυναικεία μπαμπεσιά σαν να μην είναι η ίδια γυναίκα. Ωστόσο η στάση της αυτή δεν έχει μορφή αυτοκριτικής, αλλά είναι ένας τρόπος για να εκφράσει τη δυσαρέσκειά της απέναντι σε κάποια πρόσωπα του ιδίου φύλου που μπορεί να την πλήγωσαν⁵⁸.

Δεκαετίες αργότερα, στο έργο της Λίνας Νικολακοπούλου είναι εντυπωσιακό το πόσο η αντίληψη για τη φτώχεια και το χρήμα δεν έχει αλλάξει. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι στο «Μαρμαράκι», που κυκλοφόρησε το 1998, και οι οποίοι αποτελούν το μοναδικό ίσως δείγμα από το έργο της Νικολακοπούλου, στο οποίο σαν ψυχολογία θυμίζει τραγούδια της Παπαγιαννοπούλου:

⁵⁸ Βλ. Ρέα Μανέλη, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Άγκυρα, Αθήνα 2009, σελ. 93.

*Αιντε στου σπιτιού μου την οικία
Στη φτωχή την πόρτα μου
Αιντε κατοικούσε η αδικία
Κι έτρωγε τα χόρτα μου.
Αιντε ο πατέρας μου στη ψάθα
Κάποια νύχτα πέθανε
Αιντε δυο ρεβίθια στη γαβάθα
Για να φάω αλέθανε.
Μαρμαράκι της Πεντέλης
Που έφτιαζαν τους κίονες
Πες μου μάνα μου τι θέλεις
Τόσα χρόνια κρύωνες.
Αιντε θα σου πάρω ένα φουστάνι
Με βιδιές και σέλινα
Αιντε για τα όνειρα τι κάνει
Η καρδιά του Έλληνα.
Αιντε να ραγίσουν οι οδοδείχτες
Μάνα μου Αφροδίτη μου
Αιντε να ρωτάνε οι ξένοι
Δες που είναι το σπίτι μου – παιδιά.*

Το αίσθημα του άδικου αναδύεται εδώ από φράσεις δυνατές, όπως «στη φτωχή την πόρτα μου κατοικούσε η αδικία κι έτρωγε τα χόρτα μου», που ανοίγει την περιγραφή μιας φτωχικής ζωής με στερήσεις που θυμίζουν την μεταπολεμική εποχή. Ωστόσο, αυτό που υπογραμμίζεται τελικά είναι η ονειροπόλα ελληνική φύση, που εκφράζεται με γενναιοδωρία ακόμα και μέσα στην ένδεια. Εδώ καλλιεργείται ένα βασικό χαρακτηριστικό της γενιάς των καλλιτεχνών όπου εντάσσεται η Νικολακοπούλου: η αναγνώριση μιας «εθνικής» ελληνικής ιδιαιτερότητας, με αίσθημα και αξία ανεκτίμητα, και η ανάγκη ανάδειξής της.

Στα υπόλοιπα έργα της πάντως το θέμα της φτώχειας είναι σπάνιο, αφού την εποχή της δεν την χαρακτηρίζουν τα βιοποριστικά προβλήματα που ταλάνισαν προηγούμενες γενιές. Παραμένει όμως το θέμα του ελέγχου του πλούτου, όχι αναγκαστικά στην βάση της άνισης κατανομής του, αλλά κυρίως ως μέσο

εκμαυλισμού. Η σχέση του σύγχρονου Νεοέλληνα με το χρήμα σατιρίζεται σκληρά στο τραγούδι «Τα λεφτά», που κυκλοφόρησε το 1998:

*Από τότε που 'φτιαξε ο θεός την πλάση
ένα πράγμα μου 'φταιξε, μου 'φταιξε, μου 'φταιξε:
Ο φτωχός ο άνθρωπος τι είχε να περάσει
που - πανάθεμα το μήλο και την Εύα την μπιρμπίλω -
του παράδεις το τζάμπα μια για πάντα είχε χάσει.
Κι όπως έχει η βδομάδα τα μερόνυχτα εφτά
η ζωή μας η ρημάδα δεν φτουράει χωρίς λεφτά.
Τα λεφτά, τα λεφτά, ποιος τ' ανακάλυψε
τα λεφτά, τα λεφτά, την πορτοφόλα
τα λεφτά, τα λεφτά, και μας παράλειψε,
τι παθαίνει ο άνθρωπος με του παρά τη φόλα.
Τα λεφτά, τα λεφτά, τα εκατομμύρια
τα λεφτά, τα μπερντέ, τα μπικικίνια
τα ψιλά, τα χοντρά, τριάντα αργύρια,
στο καζίνο την πατάς εφόσον έχεις γκίνια.
Άμα είσαι στην ανάγκη και "διά χειρός Βαράγκη"
θα πουλήσεις το τραπέζι και τη σάλα σου,
κι άμα τρέχουν οι πιστώσεις και τη μάνα σου θα δώσεις
προκειμένου να γλυτώσεις την κεφάλια σου
Κάθε μέρα δυο ληστείες και δεινά και δυναστείες
και σεκιούριτι και πόρτες και ασφάλειες
και στο μάτι η πονηρία μη χαθεί η ευκαιρία,
δε γιατρεύονται με φράγκα οι ανασφάλειες.
Για τα λεφτά όλα γίνονται
για το μοιραίο το ευρώ
με το ξυστό όλοι ζύνονται
μα εγώ έχω εσέ θησαυρό.*

Στους παραπάνω στίχους η Νικολακοπούλου σπρώχνει τη σάτιρα μέχρι τη θρησκεία, χωρίς ταμπού, με καυστικότητα αλλά και με χιούμορ. Ανάλογη στάση

συναντούμε και στο δημοτικό τραγούδι⁵⁹, πάντα αυθόρμητα και με στοιχεία αστεϊσμού. Εδώ ο θεός ελέγχεται για την αδικία που φέρνει το χρήμα, παρόλο που το ανάθεμα πέφτει στην Εύα, στην οποία ρίχνει την ευθύνη της απώλειας του "δωρεάν" παραδείσου. Ο λόγος της Νικολακοπούλου, αυθόρμητος και χειμαρρώδης, είναι τόσο άμεσος και λαϊκός, που εύκολα καθρεφτίζεται μέσα του το ευρύ κοινό. Καταγγέλλει τον υπερκαταναλωτικό Νεοέλληνα, που δανείζεται προκειμένου να ικανοποιήσει τις υλικές του ανάγκες και κυρίως τη μεγαλομανία του, που επικράτησε σε υπερμείζονα βαθμό τις δεκαετίες 1980-1990. Η «απάτη» που κρύβει το χρήμα γίνεται εμφανής στην παράθεση μιας σειράς «πολύτιμων» αγαθών, τα οποία επιβάλλονται ως ανάγκες χωρίς να είναι πραγματικές και απαραίτητες. Η ερμηνεία του φαινομένου συνοψίζεται σε μία μόνο δυνατή φράση, που χαρακτηρίζει το πνεύμα μιας ολόκληρης εποχής: «...δεν γιατρεύονται με φράγκα οι ανασφάλειες...».

Η υπερεκτίμηση της ύλης απασχόλησε τη Νικολακοπούλου και σε άλλα έργα της, όπως η «Ατομική μου ενέργεια», που κυκλοφόρησε το 1995:

*Πάρε με νύχτα, πάρε με στον αστεριών το άρμα
να σεργιανίσω μια ψυχή που τυραννάω καιρό
Στον κόσμο αυτό παιδεύτηκα, γιατί ήρθα μ' ένα κάρμα
το παραπέρα απ' τη ζωή να μάθω ν' αγαπώ.
Ατομική μου ενέργεια, κι ανάσα μου στα χείλη
την πρώτη ουσία, την αρχή, σηκώστε με να δω
Όχι από περιέργεια, μα δε χωράω στην ύλη
κι ετούτη η ψεύτρα η εποχή, την έχει για Θεό.
Δίνε μου, κόσμε, δίνε μου, το πιο θλιμμένο όπα
να στο γυρίσω μια στροφή, με σώμα ευγενικό
Κι αν είναι από το είναι μου, κι απ' την καρδιά που το 'πα
να γίνει η αγάπη προσευχή και στάχτη το κακό.*

Εδώ το ύφος της είναι διαφορετικό από τους προηγούμενους στίχους, και είναι αυτό που αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο κομμάτι του συνολικού της έργου. Για άλλη μια φορά η υπεραξία της ύλης γίνεται θέμα: η «ψεύτρα εποχή» ταυτίζεται με το δήθεν,

⁵⁹Βλ. Guy Saunier, "Adikia": le mal et l'injustice dans les chansons populaires grecques, Les belles lettres, Παρίσι 1979, σελ. 281.

την υποκρισία, το ψέμα που κρύβονται πίσω από τις εμμονές που επιβλήθηκαν από τα καπιταλιστικά πρότυπα. Στον αντίποδα, ο αυθόρμητος λαϊκός χορός, και πέρα απ' αυτόν το συναίσθημα της αγάπης προτάσσεται ως ξόρκι έναντι της αδικίας που μαστίζει τις σύγχρονες άνισες κοινωνίες. Η ίδια ανησυχία εκφράζεται με ευστοχία και στους στίχους του τραγουδιού «Διθέσιο», που κυκλοφόρησε το 1997:

*Ακριβό μου διθέσιο, καλό μου αμάξι
Που περνάς απ' τ' απαίσιο ζυστά
Κινητήρα και πλαίσιο στα 'χω πειράζει
Για να τη βγεις πιο μπροστά.
Τη στιγμή που σ' αγόραζα για να τριπάρω
Το κενό μου εξαγόραζα δειλά
Την καρδούλα που χώρισα ίσως να πάρω
Σ' άλλη ζωή πιο καλά.
Μη με πας απ' το σπίτι, τ' ακούς, στο Θεό να με πας
Μυρωδιά καταλύτη, εσύ μοναχά μ' αγαπάς
Α, ρε, χρόνε αλήτη π' ανθρώπους κι αγάπες σκορπάς
Μη με φέρνετε σπίτι, τ' ακούς, κάπου αλλού να με πας.
Στο λευκό σου αερόσακο θα ξαγρυπνήσω
Μ' αφημένο το πρόσωπο σκοπιά
Σ' ένα πάρκινγκ απρόσωπο θ' αποφασίσω
Ποιόν εαυτό θα 'χω πια.
Θα γυαλίζουν οι ζάντες σου με το φεγγάρι
Δοκιμή στις αβάντες σου, μικρό
Το μηδέν στο διακόσα μας ποιος θα το πάρει
Μ' όλη τη γη στο φτερό.*

Οι ανάγκες που δημιουργήθηκαν, σε μια εποχή που οι αξίες είναι κλωνισμένες και ο λαϊκός πολιτισμός, η μάζα, τα πρότυπα κοινωνικού καταναγκασμού⁶⁰ προσδίδουν ουσία σε υλικά αγαθά που δεν προσφέρουν τίποτα το ουσιαστικό παρά μόνο ένα ψεύτικο και ανούσιο γόητρο, προβληματίσαν τη στιχουργό. Η αλλοτρίωση και τα συμπλέγματα που επιβλήθηκαν στο άτομο από τον καπιταλισμό που του δημιούργησε

⁶⁰Βλ. Anthony Giddens, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ. 874.

έναν χαρακτήρα εντελώς επιφανειακό γίνονται αντικείμενο ενός στοχασμού που ακουμπάει το μεταφυσικό. Ο σύγχρονος σκληρά εργαζόμενος χρησιμοποιεί τις απολαβές του για να καλύψει κενά του και ανασφάλειες που δεν δαμάζονται εύκολα. Η αναζήτηση του εαυτού παραμένει το μεγάλο αίτημα.

Οι συλλογικές αξίες που επικαλούνταν η Νικολακοπούλου δεν είναι πλέον στο προσκήνιο. Ακόμα και η οικογένεια απειλείται: τόσο στο κλειστό οικογενειακό περιβάλλον όσο και σε ένα πιο διευρυμένο κύκλο, η συζήτηση και η ανθρώπινη επαφή έχουν αντικατασταθεί από την τηλεόραση και το διαδίκτυο. Το σπίτι που παρείχε ζεστασιά και αίσθημα ασφάλειας έχει υποκατασταθεί από τη «...μυρωδιά καταλύτη εσύ μοναχά μ' αγαπάς...». Το φεγγάρι που άλλοτε αποτελούσε σύμβολο ρομαντισμού και συναισθημάτων, εδώ φωτίζει τις ζάντες ενός ακριβού αυτοκινήτου, εικονογραφώντας τα συναισθηματικά κενά του σύγχρονου ανθρώπου και την επώδυνη μοναξιά του.

Ο αληθινός άνθρωπος είναι στο κέντρο του ποιητικού αιτήματος που καταθέτει η Νικολακοπούλου. Όταν ρωτήθηκε πώς ένας άνθρωπος που ασβεστώνει τους κορμούς των δέντρων μπορεί να γίνει η κεντρική εικόνα ενός τραγουδιού απάντησε: «Θέλουμε δε θέλουμε ο άνθρωπος κουβαλάει μέσα του ένα πνεύμα, μια ψυχή που είναι αιώνια. Αυτή θυμάται και όποτε βρει στον εξωτερικό κόσμο ερέθισμα ανταποκρίνεται. Η εικόνα του άντρα που ασβεστώνει τις νεραντζιές στη Δεξαμενή είναι η αφορμή για να θυμηθούμε, να ξανανοίξει το παραθυράκι της άλλης ζωής, που έτσι και αλλιώς κουβαλάμε, και το λέω αυτό χωρίς να έχω πλέον ούτε σταγόνα ρομαντισμού⁶¹».

Σε μια οικογένεια που δεν είναι πια το απρόσβλητο λιμάνι, η γυναίκα δεν είναι πλέον η ίδια. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του τραγουδιού «Σίδερο με ατμό», που κυκλοφόρησε το 1993:

*Την ώρα που σιδέρωνε
της ήρθε πως ξημέρωνε
και σφύριζε καράβι.
Σαν τότε που διαλέγαμε
με ποιον μπορεί να φεύγαμε*

⁶¹ Νικολαΐδης Γιώργος (επιμέλεια), Θέμελη Άννα (κείμενα), *Αφιέρωμα στη Λίνα Νικολακοπούλου*, Περιοδικό ΩΣ3, Ιούνιος 2006.

στην πρώτη αγάπη σκλάβοι.
Κι είχε ένα σίδερο μ' ατμό
και λίγο ιδρώτα στο λαιμό
Σάββατο απόγευμα στην άκρη της κουζίνας.
Γυρνάει ραντίζει ένα γιακά
και λέει στον άντρα ξαφνικά
πως πάει κι αυτός ο μήνας.
Την ώρα που σιδέρωνε
της ήρθε πως ημέρωνε
στα γόνατα λιοντάρι.
Διπλώνει ένα πουκάμισο
κι ο γιος χρονώ ενάμισο
στα πόδια της κουβάρι.
Την ώρα που σιδέρωνε
της ήρθε ν' αφιέρωνε
σε κάποιον τη ζωή της.
Που ανέβαινε στη μάντρα της
και γνώριζε τον άντρα της
με την αναπνοή της.
Κι είχε ένα σίδερο μ' ατμό
και λίγο ιδρώτα στο λαιμό
Σάββατο απόγευμα στην άκρη εκεί στην πόρτα.
Μια πιέτα δύσκολη πατά
απ' τ' όνειρό της σταματά
κι ανάβει όλα τα φώτα.

Η γυναίκα σήμερα είναι πολύ σκληρά εργαζόμενη, αφού πέρα από την επαγγελματική της καριέρα, οφείλει να εκτελεί τις οικιακές της εργασίες και να φροντίζει την ανατροφή των παιδιών της. Η εικόνα του σιδερώματος το απόγευμα του Σαββάτου είναι απόλυτα οικεία στη σύγχρονη γυναίκα, που έχει χάσει την αίσθηση του χρόνου πνιγμένη σε υποχρεώσεις. Αισθάνεται την ανάγκη να καταφύγει στο όνειρο που της προσφέρει μια ευχάριστη ψευδαίσθηση, αφού η ίδια έχει χαθεί στη ρουτίνα και την πλήξη. Η σύγχρονη γυναίκα έχει τις ίδιες ανασφάλειες με τον άντρα, κυνηγά την αναγνώριση στον επαγγελματικό τομέα, επιδιώκει να κάνει καριέρα, είναι

χειραφετημένη και ανεξάρτητη. Συγχρόνως πρέπει να αντεπεξέλθει στον οικογενειακό της ρόλο, που δεν είναι καθόλου λιγότερο απαιτητικός. Για όλα αυτά βομβαρδίζεται από ένα σύνολο προτύπων και γίνεται θύμα τους. Το άγχος της επιτυχίας και οι φιλοδοξίες που πολλές φορές μπορούν να αγγίζουν το μάταιο, δημιούργησαν μια σκληρή εικόνα η οποία δεν εκφράζει την πραγματικότητα της γυναικείας φύσης. Στο τραγούδι «Μαμά γερνάω», που κυκλοφόρησε το 1988, η ανασφάλεια και ο φόβος εκφράζονται άμεσα και αυθόρμητα:

*Τα ρούχα που δεν έμαθα να πλένω
τα βάζω στη σακούλα και σ' τα φέρνω.
Ρωτάς για την καριέρα μου
τη νύχτα και τη μέρα μου
κι εγώ να σου μιλάω καταφέρνω.
Και σκέφτομαι που πίνω κόκα-κόλα
για να 'ναι πάντα ίδια αλλάζουν όλα.
Κι ανοίγω το ψυγείο σου,
το "έλα" και το "αντίο" σου
ζητούσα στη ζωή μου πάνω απ' όλα.
Μαμά, πεινάω
μαμά, φοβάμαι
μαμά, γερνάω, μαμά.
Και τρέμω να 'μαι αυτό που χρόνια ανησυχείς:
ωραία, νέα κι ατυχής.
Τα χρόνια που μεγάλωνες για μένα
να ξέρεις πως σου τα 'χω φυλαγμένα.
Και τέλειωσα με άριστα
αλλά δεν έχω ευχάριστα,
όλα στον κόσμο είναι γραμμένα.
Τριάντα καλοκαίρια και χειμώνες
τις άγριες σου φέρνω ανεμώνες.
Και κοιτά, ένα μυστήριο
του κόσμου το κριτήριο
πως μοιάζουμε μου λέει σαν δυο σταγόνες.*

Η ίδια η Νικολακοπούλου έχει εκφραστεί εκτενώς για το συγκεκριμένο τραγούδι, που φαίνεται να έχει σημαντική θέση στο σύνολο του έργου της: «Η διαδικασία για να αποδώσει καρπούς, για να αξιωθείς να πάρεις την υγρασία από τα μάτια του άλλου, να τον αγγίζεις, προϋποθέτει τη σταύρωσή σου. Όπως όταν έγραφα το “Μαμά γερνάω”. Καθόμουν εδώ στο καθιστικό και μέσα κοιμόταν ο Σταμάτης. Μόλις είχαμε γυρίσει μεθυσμένοι. Είχα γράψει το πρώτο κουπλέ και έψαχνα το δεύτερο. Έφερνα, λοιπόν, στο μυαλό μου όλες εκείνες τις στιγμές που με είχαν πονέσει. Όμως το ακριβό ραντάρ μέσα μου, σαν τη ζυγαριά των κοσμηματοπωλών, ήξερε και περίμενε το αληθινό διαμάντι του πόνου. Κι εγώ έψαχνα, έψαχνα, έψαχνα, μέχρι που αυτό που έβγαλα από το βάθος δεν το άντεξα. Και είπα: “Αυτό είναι, λοιπόν. Αυτό πρέπει να πω. Αυτό που δεν αντέχω”. Αν νομίζει κανείς ότι μπορεί να αναδυθεί κάτι χωρίς έκρηξη ή χωρίς θάνατο κάποιου άλλου πράγματος, κάνει λάθος. Πρέπει κάτι να δώσεις χωρίς τσιγκουνιά, για να βγει στο φως... Κάτι πρέπει να κάψεις⁶²».

Η σύγχρονη γυναίκα λοιπόν, καταφέρνει να παίρνει άριστα, να είναι επιτυχημένη, να έχει μια λαμπρή καριέρα και να υπακούει πιστά όσα της υπαγορεύει η αγορά. Το άδικο στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι πως έχει χάσει την ευαισθησία της, χτίζοντας συχνά ένα αυστηρό κι άκαμπτο προφίλ, που όμως την καταπιέζει, και όταν αποφασίζει να βγάλει τους φόβους της από μέσα της, αυτοί γίνονται κραυγή. Σε συμβολικό επίπεδο η «μαμά» θα μπορούσε να είναι η μεταφορική εικόνα της κοινωνίας⁶³, οπότε οι παραπάνω στίχοι θα μπορούσαν να εννοηθούν ως έμμεση απόδοση ευθυνών, όπως συμβαίνει συμβολικά και στη δημοτική ποίηση. Σίγουρα πάντως η «μαμά» εδώ αποτελεί το καταφύγιο όλων των ανασφαλειών της σύγχρονης γυναίκας. Μπροστά στη «μαμά» μπορεί να λυγίσει, να δείξει την ευαισθησία της, να καταρρίψει τη γυναίκα ρομπότ, ενώ η μοναξιά, η αποξένωση και η έλλειψη συναισθηματικής πληρότητας δημιουργούν όλη την ένταση και τον φόβο που της εξομολογείται.

Αν επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε τις παρατηρήσεις μας γύρω από τη θεματική της φτώχειας, όπως την διαχειρίζονται οι δυο στιχουργοί, θα επισημάνουμε σημαντικές ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές. Η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου συνδέει το

⁶² Πατούλη Κρυσταλία, Καρνής Λουκάς, Συνέντευξη της Λίνας Νικολακοπούλου, Περιοδικό DNA, τ.1, Δεκέμβριος 1997.

⁶³ Βλ. Διαμάντη Αναγνωστοπούλου, *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σελ. 46.

θέμα της φτώχειας με αξίες όπως η τιμιότητα, η δικαιοσύνη και η φιλία. Μεταφέρει στο σχήμα αυτό τις εμπειρίες της ζωής της, όπου οι φίλοι υπήρξαν πολύτιμο κεφάλαιο, έτοιμοι να βοηθήσουν σε μια δύσκολη στιγμή. Άλλο ένα βιωματικό χαρακτηριστικό είναι η περιφρούρηση της οικογένειας, αλλά και ο σεβασμός στα ιερά και τα όσια της θρησκείας, η επίκληση των οποίων είναι αυστηρά ευσεβής. Όταν πρόκειται να ζυγίσει τον έρωτα με το χρήμα, η θέση της είναι σαφώς υπέρ του έρωτα. Άλλωστε στους στίχους της ο φτωχός είναι καλόκαρδος κι έντιμος, σε αντίθεση με τον κακό και άδικο πλούσιο. Ο πρώτος ξέρει να αγαπά και να ερωτεύεται, ενώ ο δεύτερος εξαντλεί τα όριά του στα υλικά αγαθά. Σίγουρα η πηγή αυτού του στερεότυπου είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός που δέχτηκαν και δέχονται οι χαμηλές τάξεις, ωστόσο η αντίθεση προσφέρεται προκειμένου να σκιαγραφηθούν θεμελιώδεις αξίες των λαϊκών στρωμάτων, τις οποίες η Παπαγιαννοπούλου υπερασπίζεται με θέρμη.

Στην περίπτωση της Λίνας Νικολακοπούλου το χρήμα έχει αλλάξει ρόλο στη ζωή των ανθρώπων. Η φτώχεια που τραγούδησε με τον τρόπο της η Παπαγιαννοπούλου δεν υπάρχει στους στίχους της, αφού η οικονομική κατάσταση της Μεταπολίτευσης είναι σαφώς καλύτερη από αυτή της μεταπολεμικής περιόδου, και οι κοινωνικές και ταξικές ανισότητες έχουν αμβλυνθεί με την εμφάνιση την μικρομεσαίας αστικής τάξης. Αυτό όμως που ξεχωρίζει περισσότερο τις δυο στάσεις είναι πως το χρήμα έχει επικαλύψει τις ανθρώπινες σχέσεις, οι οποίες έχουν πλέον περάσει σε δεύτερη μοίρα μετά τα υλικά αγαθά. Το αίσθημα του ανικανοποίητου, οι συναισθηματικές ανάγκες και τα ψυχικά κενά του εκφράζονται με απόλυτη ευστοχία από την Νικολακοπούλου.

Και στις δυο περιπτώσεις πάντως, το αίσθημα της αδικίας ταυτίζεται στο πλαίσιο της θεματικής που μελετήσαμε με το αίσθημα του ανεκπλήρωτου, είτε σε υλικό είτε σε συναισθηματικό επίπεδο.

Η ΑΔΙΚΙΑ, ΜΙΑ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ

Αρκεί η αναγωγή στους αρχαίους Έλληνες στοχαστές για να συνειδητοποιήσουμε το πόσο η αδικία είναι θέμα διαχρονικό. Από το σύνολο των σχετικών αναφορών, η πλέον χαρακτηριστική είναι ίσως ο μύθος του Πρωταγόρα. Σύμφωνα με το μύθο αυτό, «όταν έπλασαν οι θεοί τους ζωντανούς οργανισμούς, ανέθεσαν στον Προμηθέα και τον Επιμηθέα να κατανεύουν στο κάθε ον τις ανάλογες ιδιότητες. Ο Επιμηθέας παραχώρησε δυνάμεις που θα εξασφάλιζαν την επιβίωση, επειδή όμως δεν ήταν πολύ σοφός έδωσε όλα τα όπλα στα ζώα και δεν είχε τίποτα να δώσει στο ανθρώπινο γένος. Όταν ο Προμηθέας πήγε να επιβλέψει το έργο του Επιμηθέα, διαπίστωσε το λάθος, μπήκε κρυφά στο εργαστήρι της Αθηνάς και του Ήφαιστου, έκλεψε τις τέχνες τους και τις έδωσε στον άνθρωπο. Γι' αυτή του τη κλοπή κατηγορήθηκε και τιμωρήθηκε σκληρά, όμως οι άνθρωποι, κρατώντας πια από θεϊκή μοίρα, κατόρθωσαν να φτιάξουν ρούχα, σπίτια και στολίδια, ώστε να καλυτερέψουν το βιοτικό τους επίπεδο σε σχέση με τα ζώα. Παρόλα αυτά, επειδή δεν κατείχαν την πολιτική και όταν επιδίωκαν να ζήσουν συγκεντρωμένοι αδικούσαν ο ένας τον άλλον, ζούσαν διασκορπισμένοι κι έτσι πολλές φορές γινόταν θύματα των άγριων θηρίων. Ο πατέρας των Θεών όμως αποφάσισε να τους βοηθήσει κι έστειλε τον Ερμή να φέρει στους ανθρώπους την αιδώ και την δικαιοσύνη. Του ζήτησε να τις μοιράσει σε όλους, κι όποιον δεν τις ακολουθεί να τον σκοτώνουν σαν να είναι μια αρρώστια για την πόλη»⁶⁴.

Το αφήγημα αυτό, συνδέει απόλυτα τις αξίες και τα ιδανικά του κλασικού αρχαιοελληνικού πολιτισμού (5^{ος} αιώνας π.Χ.) με αυτά του Διαφωτισμού (18^{ος} αιώνας μ.Χ.), όπως η αισιοδοξία και η ουσία της πνευματικής καλλιέργειας, με όχημα δύο θεμελιώδεις κατηγορίες, την αιδώ και τη δικαιοσύνη. Οι κατηγορίες αυτές είναι πολύ σημαντικές στη διατήρηση της ισορροπίας σε κάθε οργανωμένη κοινωνία, όπως γίνεται σαφές και από την αλληγορία του μύθου. Η ντροπή, που ταυτίζεται με την ηθική, αποτελεί ένα αποκλειστικά ανθρώπινο αίσθημα. Αυτό είναι που ελέγχει τα πάθη και τις ορμές μας, τόσο σε παθητικό όσο και σε ενεργητικό επίπεδο. Η δικαιοσύνη εκδηλώνεται ως φυσική και αυθόρμητη νομοτέλεια, είτε σε προσωπικό επίπεδο, όταν δηλαδή πρόκειται για το εγώ, αλλά και σαν κοινωνική αντίδραση απέναντι στο «Άλλο».

⁶⁴ Βλ. Ευάγγελος Παπανούτσος, *Η κρίση του πολιτισμού μας*, Φιλιππότη, Αθήνα 1997, σελ. 225.

Αν ανατρέξουμε στους φιλοσόφους του 18^{ου} αιώνα, κυρίως στη Σκωτική σχολή, παρατηρούμε την διάκριση του καλού και του κακού σαν ένα έμφυτο συναίσθημα, ενώ ο Kant διευκρινίζει το απόλυτο και καθολικό κύρος της ηθικής συνείδησης και του αισθήματος του δικαίου.

Η καίρια θέση που κατέχει το αίσθημα του δικαίου στην συγκρότηση όλων των πολιτισμικών αξιών δικαιολογεί την σημασία που έχει ως θεματική στη λογοτεχνία, τόσο αυτή που εκπορεύεται από τόσο τους λόγιους δημιουργούς, όσο και αυτή που πιστώνεται στην λαϊκή ή και την προφορική παράδοση. Ανατρέχοντας στην έρευνα του Guy Saunier για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι με τον πολύ χαρακτηριστικό τίτλο *Adikia*, διαπιστώνουμε την ποικιλία των μορφών με τις οποίες το ζήτημα εμφανίζεται στην λαϊκή στιχουργία: η ανομία, η αμαρτία, η μοιχεία, ο θάνατος, η φυλακή, το κακό που επιβουλεύεται την οικογένεια αλλά και την κοινωνία. Το άδικο ενεργοποιεί διαφορετικά συναισθήματα όπως η απόγνωση⁶⁵, η απελπισία, το παράπονο, αλλά και η διαμαρτυρία, η εξέγερση, η απαίτηση για τιμωρία. Ανάλογα με την περίπτωση, δεν καταγγέλλεται απλώς το άδικο, αλλά ενεργοποιείται ένα σύνολο αντανakλαστικών, που αγγίζουν τις πιο βαθιές πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης. Έτσι, στην περίπτωση του θανάτου, ο οποίος μέσω της απώλειας συνδέεται με το γάμο και την ξενιτιά, εκφράζεται έντονα ο φόβος της λήθης. Εκφράζεται επίσης η βούληση του εξαγνισμού, με το μοιρολόι να αναλαμβάνει τελετουργική μορφή. Μέσα από την θεώρηση αυτή, μπορούμε να κατανοήσουμε βαθύτερα την παραδοσιακή ελληνική οικογένεια και την ελληνική κοινωνία, στις οποίες η πρόωγη απώλεια αποτελεί ρήξη τόσο στον οικογενειακό ιστό όσο και στον κοινωνικό⁶⁶.

Ένα άλλο στοιχείο, λιγότερο αναμενόμενο, που μας δίνεται μέσα από αυτή την ανάλυση, είναι η ανάδειξη των παγανιστικών κατάλοιπων που επιβιώνουν μέσα στην ορθόδοξη κουλτούρα. Ο Saunier δείχνει ότι η καταγγελία της αδικίας είναι μια μορφή αμφισβήτησης του θεού, που προκαλεί το χριστιανικό δόγμα. Ίσως αυτό να πρέπει να εννοηθεί ως ακόμη μια μορφή ανταρσίας, έναντι των στενών ηθικών του ορίων. Ο επαναστατικός χαρακτήρας και η ανταρσία είναι άλλωστε μόνιμες σταθερές στο δημοτικό τραγούδι, εμφανείς και μέσα από την κριτική της κοινωνικής ανισότητας και της εκμετάλλευσης. Το αίτημα για αποκατάσταση της αδικίας οδηγεί στον έλεγχο

⁶⁵Βλ. Guy Saunier, *"Adikia": le mal et l' injustice dans les chansons populaires grecques*, Les belles lettres, Παρίσι 1979, σελ. 213.

⁶⁶Βλ. Guy Saunier, *"Adikia": le mal et l' injustice dans les chansons populaires grecques*, Les belles lettres, Παρίσι 1979, σελ. 231.

γραμμένων και άγραφων νόμων, στην κριτική στάση απέναντι στην κοινωνική και οικογενειακή πραγματικότητα.

Ανάλογη είναι και η ατμόσφαιρα που διαμορφώνεται στο πλαίσιο του αστικού λαϊκού τραγουδιού, από τα πιο σύνθετα υπαρξιακά έως τα καθημερινά κοινωνικά ζητήματα⁶⁷. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των τραγουδιών της φυλακής, όπου της αδικίας έπεται το παράπονο. Το συναίσθημα αυτό εκφράζεται κυρίως μέσα από την υπογράμμιση της δυσαναλογίας ανάμεσα στο παράπτωμα και την ποινή, δυσαναλογία για την οποία ελέγχονται οι αρχές και την εξουσία και αναδεικνύονται τυπικά στιχουργικά μοτίβα, όπως το «κρίμα κι άδικο». Όπως είναι φυσικό, το αίσθημα της αδικίας συμβαδίζει επίσης με την αξίωση τιμωρίας ώστε να αποδοθεί η δικαιοσύνη. Όπως και στο δημοτικό τραγούδι, πολλές φορές χρησιμοποιείται η φράση «ανάθεμά σε». Ο παθών καταριέται αυτόν που διέπραξε τη αδικία, και ρίχνοντάς του ευθύνες αποποιείται τις δικές του, ενώ συγχρόνως αποζητά την ιδιότυπη ισορροπία που εκφράζει η φράση «το κακό με κακό θεραπεύεται»⁶⁸. Σε κάθε περίπτωση, υπογραμμίζει ο Saunier, μέσα από την προφορική ποίηση φαίνεται η ανάγκη για τη διατήρηση μιας φυσικής τάξης πραγμάτων, η οποία προϋποθέτει την ηθική τάξη, τόσο στα έμψυχα όσο και στα άψυχα όντα.

Στο ρεμπέτικο⁶⁹ τραγούδι, και μάλιστα στην τρίτη του φάση (1940-1953), σύμφωνα με την περιοδολόγηση του Στάθη Δαμιανάκου, η οποία μπορεί να ταυτιστεί με την πλέον δημιουργική περίοδο της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου, είναι ανάγλυφη η αποτύπωση μιας σειράς χαρακτηριστικών που περιγράφουν τον υποπρολεταριακό κόσμο μέσα από τους φόβους, τις σκέψεις και τα βάσανα των ανθρώπων των κατώτερων τάξεων που ζούσαν σε δύσκολες συνθήκες. Καθώς οι υποπρολετάριοι αρχίζουν την εποχή αυτή να προσχωρούν στην εργατική τάξη, αυξάνονται τα τραγούδια που αφορούν την διαμαρτυρία για τις συνθήκες δουλειάς, αλλά και για τον ξενιτεμό, στον οποίο καταφεύγουν μαζικά εκείνη την περίοδο τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα ως διέξοδο από τις δύσκολες εγχώριες συνθήκες. Στο πλαίσιο αυτό βασικά στοιχεία της θεματολογίας του ρεμπέτικου των προηγούμενων

⁶⁷ Για παράδειγμα, η καταγγελία της σκληρής δουλειάς έναντι χαμηλών ημερομισθίων, στην οποία αναφέρεται ο Στάθης Δαμιανάκος, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Πλέθρον, Αθήνα 2001, σελ. 127.

⁶⁸ Βλ. Guy Saunier, *"Adikia": le mal et l' injustice dans les chansons populaires grecques*, Les belles lettres, Παρίσι 1979, σελ. 134.

⁶⁹ Βλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 2003, σελ. 99.

περιόδων, όπως ο ηδονισμός και η φυγή, έχουν πλέον εγκαταλειφθεί. Ήδη μετά την μικρασιατική καταστροφή το αίσθημα του ελληνικού λαού έχει αλλάξει.

Η ίδια η Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου, που έζησε τα γεγονότα της καταστροφής, την σφαγή, την αιχμαλωσία και κατέληξε στριμωγμένη κάτω από άθλιες συνθήκες σε ένα από τα προσφυγικά καράβια για να έρθει στην Ελλάδα, έχοντας χάσει την οικονομική της άνεση και το κοινωνικό της status, εκφράζει το αίσθημα του άδικου μέσα από τα τραγούδια της για τις κακουχίες και τον πόνο που πέρασε. Στα βιώματα της αναγκαστικής φυγής ήρθαν να προστεθούν τα δύσκολα χρόνια του πολέμου, της Κατοχής, της φτώχειας, της στέρησης, της ανεργίας, της περιθωριοποίησης του σιναφιού των καλλιτεχνών με το οποίο συνέδεσε τη ζωή της. Αλλά και στον οικογενειακό της βίο, το διαζύγιο που της στέρησε για χρόνια το ένα από τα δύο της παιδιά, οι θάνατοι που της στοίχησαν, το πάθος της για την χαρτοπαιξία, αποτελούσαν καθημερινά ερεθίσματα για στιχουργία. Η ίδια λέει χαρακτηριστικά: «Στην ποίηση δεν υπάρχει πρόγραμμα. Γράφω τη μέρα, γράφω τη νύχτα. Γράφω όταν με πνίγει μια παλιά θύμηση, όταν με βαραίνει ο πόνος... Στην ηλικία μου, βλέπεις, ο άνθρωπος ζει με τις αναμνήσεις του. Και οι δικές μου είναι πολύ πικρές. Αναμνήσεις από τον θάνατο της κόρης μου, από τη στέρηση που γνώρισα, από τους θανάτους που με αξίωσε η μοίρα να δω στην οικογένειά μου...»⁷⁰. Όλα αυτά μεταφράζονται σε μια στάση διαμαρτυρίας, μια διάθεση να καταγγείλει το άδικο και να το εξορκίσει, μιας και το έζησε σε όλες του τις εκφάνσεις.

Η Λίνα Νικολακοπούλου, αντίθετα, δεν βίωσε ιστορικές κακουχίες. Αντίθετα, είναι παιδί της εποχής του εύκολου και του γρήγορου, μιας εποχής συναρπαστικής, με άμεση πρόσβαση στην πιο απόμακρη γωνιά της γης, αλλά κατά την οποία το κυνήγι των υλικών αγαθών παραμέρισε το συναίσθημα και το υποβίβασε σε δευτερεύουσα ανάγκη. «Μ' αρέσει που μπορώ να αφουγκράζομαι όλον τον πλανήτη! Μου αρέσει που ζω σε μια τέτοια στιγμή και μπορώ να έχω επίγνωση του τι συμβαίνει παντού. Αυτό που είναι τρομακτικό για τη συνείδηση μας είναι ότι είμαστε ανίσχυροι όπως ήταν οι πρώτοι άνθρωποι του πλανήτη κάτω από τα φυσικά φαινόμενα. Τώρα είμαστε ανίσχυροι κάτω από τα αφύσικα φαινόμενα της δύναμης, της κυριαρχίας της εξουσίας»... Η στιχουργός έχει επίγνωση της επισφαλούς συνθήκης μέσα στην οποία πραγματώνεται αυτή η πολιτισμική επανάσταση: «Οι ισορροπίες που κρατήθηκαν τα τελευταία χρόνια στον ελλαδικό χώρο ήταν ανομοιογενείς: απ' τη μια η τάση για

⁷⁰ Βλ. Ρέα Μανέλη, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Άγκυρα, Αθήνα 2009, σελ. 26.

εκσυγχρονισμό κι απ' την άλλη μια νοοτροπία που ήταν, και παραμένει θα έλεγα, στη λογική του “κόλπου”. Όλα είναι ένα “κόλπο”, το οποίο στη συνείδηση τη δικιά μου θα μπορούσε να το κάνει κανείς μια φορά για να τη γλιτώσει, και για ένα Σαββατοκύριακο, και μάλλον έτσι ξεκίνησε, κράτησε όμως πάρα πολλά χρόνια... Το κυριότερο που αισθάνομαι χωρίς να γνωρίζω πόσο νέο είναι το φαινόμενο, απλώς το ένιωσα και εγώ σαν πολίτης, είναι η διαφθορά. Το μαύρο χρήμα, η παλαιοκομματική νοοτροπία «να βολευτούν οι δικοί μου και γαία πυρί μιχθήτω» γύρω γύρω, που είναι πάλι η έννοια του σογιού διευρυμένη, πράγμα που σιχαινόμουν από μικρό παιδί. Λυπάμαι που συνεχίζονται αυτές οι τεχνικές απέναντι στα πράγματα. Βαριέμαι αυτό το ψεύδος το οποίο περνάει για άνεση, ενώ στην ουσία είναι χωριατιά. Έχουν γίνει βεβαίως κάποια πράγματα, και είμαι ευγνώμων γι' αυτό, αλλά είναι το μίνιμουμ που θα απαιτούσα»⁷¹.

Οι δηλώσεις αυτές είναι δηλώσεις εξέγερσης απέναντι σε ένα κυρίαρχο ρεύμα που σαρώνει τα πάντα, και όχι μόνο στον καλλιτεχνικό χώρο. Η αναζήτηση της δικαιοσύνης άλλωστε δεν είναι για την Νικολακοπούλου ένα ηρωικό αίτημα, από εκείνα που η Ιστορία χαράσσει με ανεξίτηλα γράμματα, αλλά κάτι πολύ πιο μικρό και ασήμαντο σαν φαινόμενο, κρυμμένο μέσα στις πτυχές της καθημερινότητας, κι ωστόσο όχι λιγότερο αξιομνημόνευτο: «Δεν ήθελα να προκαλέσω ποτέ μάχες, απλά όταν συνέβαιναν δεν υποχωρούσα. Η πρώτη, πάντως, μάχη που θυμάμαι ήταν όταν έκανα την άρρωστη και δεν πήγα να δώσω εξετάσεις για να μπω στην τράπεζα. Αυτή ήταν η πρώτη ουσιαστική πράξη μου ενάντια σε μια άλλη απόφαση. Πάντα, όμως, είχα έντονη μέσα μου τη διεκδίκηση του δίκαιου. Μπορούσα να δώσω και να φάω ξύλο γι' αυτό»⁷². Το ζήτημα της αδικίας είναι φυσικό λοιπόν να διατρέχει όλο της το έργο, είτε θίγεται η διαφθορά, η πολιτική παρακμή και η καταναλωτική κουλτούρας, είτε ο έρωτας στα χρόνια της παγκοσμιοποίησης και των άδηλων εξουσιών που μας χειραγωγούν.

Η σύγχρονη πραγματικότητα αποτελεί για την Νικολακοπούλου πεδίο για έμπνευση και δημιουργία μέσα από μια διαρκή αντίσταση στην αλλοτρίωση και στην αδικία. Πολλές φορές αυτή εκφράζεται ως τάση για φυγή από όσα απειλούν το

⁷¹Νικολαΐδης Γιώργος (επιμέλεια), Θέμελη Άννα (κείμενα), *Αφιέρωμα στη Λίνα Νικολακοπούλου*, Περιοδικό ΩΣ3, Ιούνιος 2006.

⁷²Πατούλη Κρυσταλία, Καρνής Λουκάς, Συνέντευξη της Λίνας Νικολακοπούλου, Περιοδικό DNA, τ.1, Δεκέμβριος 1997.

σύγχρονο άνθρωπο, την ταυτότητά του, προς αναζήτηση της ιδιοπροσωπίας⁷³, του χαμένου μας εαυτού.

Ολοκληρώνοντας αυτήν την περιήγηση στους στίχους της Ευτυχίας Παπαγιαννοπούλου και της Λίνας Νικολακοπούλου, είναι προφανές ότι το κοινό τους σημείο δεν είναι απλώς ότι εκφράζουν την γενιά τους η καθεμιά, αλλά ότι από κοινού σημαδεύουν και τον αιώνα που πέρασε, ανακυκλώνοντας διαφορετικά ερεθίσματα και καταστάσεις μέσα από την σταθερή θεματική της λαϊκής ποίησης, που αγκιστρώνεται στη διεκδίκηση του δικαίου. Για την κάθε στιχουργό, η διεκδίκηση αυτή γίνεται ασφαλώς μέσω ενός εντελώς διαφορετικού ύφους. Η Παπαγιαννοπούλου είναι μια αυθεντική λαϊκή δημιουργός, έντονα επηρεασμένη από το ανατολίτικο στοιχείο και από το ρεμπέτικο τραγούδι, που δίνει τον τόνο με πόνο και μοιρολατρία. Έντονη προσωπικότητα, καλλιτέχνης με πάθη, αφανής κι αυθόρμητη, ζει την ζωή μέρα με τη μέρα, κι έτσι την αποτυπώνει και στους στίχους της, οι οποίοι συχνά καθρεφτίζουν γεγονότα του βίου της. Η Νικολακοπούλου, την εποχή του star system, κρατά το κοινό μακριά από την προσωπική της ζωή. Επιλέγει ένα ύφος ελλειπτικό έως και μινιμαλιστικό, και επιβάλλει έναν προσωπικό λόγο, ο οποίος έγινε έκτοτε αντικείμενο μίμησης.

Οι δυο τόσο διαφορετικές αυτές γυναίκες εκφράζουν σε κάθε ευκαιρία την ανάγκη για ανταρσία απέναντι στο άδικο, πλάθοντας την τέχνη τους με όσα καθημερινά μας πνίγουν.

⁷³ Νικολαΐδης Γιώργος (επιμέλεια), Θέμελη Άννα (κείμενα), *Αφιέρωμα στη Λίνα Νικολακοπούλου*, Περιοδικό ΩΣ3, Ιούνιος 2006.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η θέση που κατέχει το θέμα της αδικίας στην λαϊκή στιχουργία ασφαλώς δεν αποτελεί μια αποκλειστικά γυναικεία υπόθεση. Εντοπίζεται σε πολλές διαφορετικές εκφράσεις του λαϊκού πολιτισμού, από τα δημοτικά τραγούδια ως το ρεμπέτικο αλλά και στα μεταγενέστερα του ρεμπέτικου είδη, παρόλο που για τον χώρο αυτό δεν έχουν ακόμη γίνει αρκετές έρευνες. Όσον αφορά την λαϊκή ποίηση του δημοτικού και του ρεμπέτικου, μέσα από τις προσεγγίσεις Ελλήνων και ξένων μελετητών κατανοούμε την ψυχολογία μιας σειράς γενεών, που συμπεριλαμβάνει ποικίλες πολιτισμικές οντότητες και αντιλαμβανόμαστε πόσο καίρια είναι η θέση που κατέχει εκεί η έννοια της αδικίας. Για τα μεταγενέστερα δεν έχουν γίνει ακόμη αρκετές μελέτες και η θεώρηση του έργου της Λίνας Νικολακοπούλου έγινε με δισταγμό, δεδομένου του ότι ακόμα και η έννοια του "λαϊκού" χρήζει επαναδιαπραγμάτευσης στην περίπτωση της. Ωστόσο η επισκόπηση των στίχων της πολύ σύντομα ανέδειξε την αδικία, όχι απλά ως κεντρικό θεματικό μοχλό, αλλά και ως κυρίαρχο όχημα της "λαϊκότητας" την οποία διεκδικεί το ύφος της. Σε μια εποχή που το τραγούδι είναι ακόμα ένα προϊόν των καπιταλιστικών αγορών, είναι δύσκολο να εκφράσει το πόνο, τα βάσανα, τον έρωτα, την απώλεια, τις κοινωνικές ανισότητες που αναδεικνύουν τις πραγματικές διαστάσεις της αδικίας στη σύγχρονη συνθήκη. Ο κύριος όγκος της τρέχουσας στιχουργίας είναι μέρος μιας βιομηχανίας παραγωγής λαϊκίζουσας κουλτούρας, με φανερά ελλείμματα ερείσματος που να πηγάζει από την αληθινή ζωή. Το κάθε αγαθό που παράγει οφείλει να είναι ελκυστικό και ευκολοχώνευτο, ευπώλητο μέσα από τα μαζικά μέσα, όπου εμφανίζεται με την ίδια δυναμική με την οποία ξαφνικά εξαφανίζεται για να δώσει τη θέση του σε κάποιο άλλο. Η κοινωνική λειτουργία που επιτελούσαν οι στίχοι της Παπαγιαννοπούλου, εκφράζοντας τους φόβους και τις ανησυχίες ενός κοινωνικού συνόλου που καθρεφτιζόταν εκεί για να αντλήσει δύναμη και για να νοσηματοδοτήσει τον καθημερινό του αγώνα, έχει οριστικά αλλάξει στα χρόνια της Νικολακοπούλου. Δεν είναι στις προθέσεις μας να περιγράψουμε και να αποτιμήσουμε όλο το εύρος αυτής της αλλαγής. Θα περιοριστούμε στη διαπίστωση ότι όπου ο στίχος της διεκδικεί μια άμεση σύνδεση με την πραγματική ζωή, το θέμα της αδικίας είναι αυτό που επιτρέπει την σύνδεση με τη λαϊκή γλώσσα με την οποία εκφέρονται πλέον, φόβοι, αγωνίες, προσδοκίες. Αλλά το θέμα αυτό έχει μια ακόμη μεγαλύτερη εμβέλεια πλέον: παίρνει μορφή πολιτικής κριτικής, πρόσκληση για εξέγερση απέναντι στα καταναλωτικά πρότυπα και τις κατασκευασμένες ανάγκες, που αναπαράγουν

υπνωτισμένα υποκείμενα, αποχαυνωμένα και αλλοτριωμένα. Η «αναζήτηση της ιδιοπροσωπίας» στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα αποτελεί πράξη πολιτική, που συνδέεται άμεσα με την ανατροπή του άδικου, όπως την επικαλούνται διαχρονικά οι λαϊκοί καλλιτέχνες.

Αν σκεφτούμε τον ισχυρισμό του Foucault⁷⁴, πως η γλώσσα όχι μόνο αντανάκλα τις ιεραρχικές δομές αλλά έχει τη δύναμη και να υποτάσσει, η λαϊκή γλώσσα της καταγγελίας της αδικίας θα πρέπει ασφαλώς να αναγνωριστεί ως εξαίρεση στην κυρίαρχη μαζική στιχουργική κουλτούρα που έχει αποκοπεί από το λαϊκό της έρεισμα για να καθυποτάξει την αισθητική της λαϊκής μουσικής στο άρμα της μαζικότητας.

Η αδικία, ανέκαθεν κραταιά, μοιάζει δυστυχώς να διαιωνίζεται και να πλαταίνει διαρκώς, σαν λερναία ύδρα που εκφοβίζει και χειραγωγεί. Η τέχνη οφείλει να της αντιστέκεται και να μας βοηθά να συνειδητοποιούμε όσα μας συμβαίνουν.

⁷⁴ Βλ. Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, *Πολιτισμός και εθνογραφία*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2009, σελ. 210.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστοπούλου Διαμάντη, *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία*, Πατάκη, Αθήνα 2006.
- Βαμβακάς Βασίλης- Παναγιωτόπουλος Παναγής, *Η Ελλάδα τη δεκαετία του '80*, Το πέραςμα, Αθήνα.
- Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Κατάρτι, Αθήνα 1994.
- Βεντούρα Λίνα, *Οι δρόμοι της μεγάλης φυγής*, Το Βήμα, Κυριακή 19/12/1999.
- Γκέφου- Μαδιανού Δήμητρα, *Πολιτισμός και εθνογραφία*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2009.
- Γκύρβιτς Ζωρζ, *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις, Από τον Μαρξ μέχρι σήμερα*, Gutenberg, Αθήνα 1976.
- Γρίβας Διγενής Γεώργιος, *Απομνημονεύματα αγώνος ΕΟΚΑ 1955-59*, Αθήνα 1961.
- Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Πλέθρον, Αθήνα 2001.
- Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 2003.
- Καλπαδάκης Γιώργος, *Το Μακεδονικό ζήτημα 1962-1995*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002.
- Κολλοντάϊ Αλεξάνδρα, *Η οικονομική και σεξουαλική απελευθέρωση της γυναίκας*, Πύλη, Αθήνα 1978.
- Μανέλη Ρέα, *Η γιαγιά μου η Ευτυχία*, Άγκυρα, Αθήνα 2003.
- Μωυσίδης Αντώνης- Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Η Ελλάδα στον 19^ο & 20^ο αιώνα, Εισαγωγή στην Ελληνική κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα 2010.
- Παπανούτσος Ε. Π., *Η κρίση του πολιτισμού μας*, Φιλιππότη, Αθήνα 1997.
- Σαββόπουλος Πάνος, *Περί της λέξεως ρεμπέτικο το ανάγνωσμα... και άλλα*, Οδός Πάνος, Αθήνα 2006.
- Σπυρόπουλος Βαχ Γιάννης, *Ένα μπλουζ για την Ευτυχία Παπαγιαννοπούλου*, Ηλέκτρα, Αθήνα 2006.
- Τερζοπούλου Μ.- Ψυχογιού Ε., *Από τα τραγούδια στις κοινωνικές δομές*, Διαβάζω, Αθήνα 1984.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα 1850-1922*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Στα σύνορα των κόσμων, η Ελλάδα και ο Ψυχρός πόλεμος, 1952-1967*, Πατάκη, Αθήνα 2009.
- Χασιώτης Ι.Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, οι απαρχές 1920-22 Α' τόμος, μέρος Ι'*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' τόμος, μέρος Ι'*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001.
- Bourdieu Pierre, *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της Καλαισθητικής κρίσης*, Πατάκης, Αθήνα 2002.
- Bryson Valerie, *Φεμινιστική πολιτιστική θεωρία*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.
- Clogg Richard, *Σύντομη ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.
- Fauriel Claude, *Το Ελληνικό Δημοτικό τραγούδι 1824-1825*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 1956.
- Giddens Anthony, *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2002.
- Herzfeld Michael, *Πάλι δικά μας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.
- Mazower Mark, *Σκοτεινή ήπειρος, Ο Ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Saunier Guy, *"Adikia": le mal et l' injustice dans les chansons populaires grecques*, Les belles lettres, Παρίσι 1979.
- Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2008.
- Πατούλη Κρυσταλία, Καρνής Λουκάς, Συνέντευξη της Λίνας Νικολακοπούλου, Περιοδικό DNA, τ.1, Δεκέμβριος 1997
- Νικολαΐδης Γιώργος (επιμέλεια), Θέμελη Άννα (κείμενα), *Αφιέρωμα στη Λίνα Νικολακοπούλου*, Περιοδικό ΩΣ3, Ιούνιος 2006.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΠΙΝΑΚΕΣ